

OVER
DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA
NIEUWE
LOKALE
DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA
ZELFREGIE,
SAMEN-
REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA
EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA
PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA
SOCIALE
INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA
KRIMP

Lees verder >

THEMA
IDENTITEIT
VAN
GEMEENTEN

Lees verder >

INSPIRATIEGIDS VOOR LOKAAL BELEID

PREVENTIE, ZELFREGIE EN PARTICIPATIE MET KUNST EN CULTUUR IN HET SOCIAAL DOMEIN

Veertig burgemeesters, wethouders, raadsleden en gemeenteambtenaren van grote en kleine Nederlandse gemeenten delen in deze gids hun positieve ervaringen met kunst en cultuur. Zij lichten toe welke rollen artistieke en culturele initiatieven kunnen spelen in actuele gemeentelijke vraagstukken. Het zijn bestuurders en ambtenaren met onder andere zorg, welzijn, gebiedsontwikkeling of werkgelegenheid in hun portefeuille. Zij hebben ervaren dat kunst en cultuur een beweging op gang kunnen brengen die op hun beleidsterrein effect sorteert, waaronder preventie, zelfregie en participatie voor burgers.

Deze PDF is interactief en het beste te lezen in een PDF reader. Klik op de blokken en diverse linkjes en kies je eigen route.

COLOFON

Cascoland, foto: Iris Vetter

OVER DEZE GIDS

Gemeentelijke vraagstukken
Waarom kunst en cultuur?
Rollen van kunst en cultuur
Integraal beleid
Financiële constructies

Gemeentelijke vraagstukken

De actuele bewegingen in gemeenten kenmerken zich door de transities en de nieuwe wetten (zoals de Wmo en Participatiewet), bezuinigingen en de beweging van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving. Naar een samenleving van de toekomst waarin burgers en hun initiatieven het uitgangspunt vormen. Een samenleving waarin sprake is van interactie. Het individu ontvangt niet alleen informatie, maar biedt die ook aan. Een samenleving waarin instituties plaats maken voor netwerken die taken en verantwoordelijkheden overnemen of samen met overheden oppakken.

Deze actuele ontwikkelingen stellen gemeenten voor grote uitdagingen. Dat ervaar je zelf dagelijks. Soms loop je vast op wat precies het probleem is, vind je geen passende manier om de vraag van de burgers op te halen of is het aanbod van reguliere aanbestedings- of subsidiepartijen niet (meer) toereikend.

Nieuwe lokale democratie

Ook leiden de transities, nieuwe wetten en bezuinigin-

gen in het sociale domein tot nieuwe verantwoordelijkheden voor gemeenten. Gemeenten werken aan andere manieren van ondersteunen: gericht op participatie en zelfredzaamheid. Burgers nemen steeds meer eigen initiatief waartoe gemeenten en instellingen zich moeten verhouden of anders moeten ze burgers daartoe juist stimuleren. Er wordt gezocht naar passende invullingen van de nieuwe rollen en functies van gemeenten, gemeentelijke (kunst)instellingen, zorg-, welzijns- en andere aanbieders, evenals die van burgers. Bijgevolg staan gemeenten de komende jaren voor de opgave van democratische vernieuwing en de hieraan gekoppelde uitdagingen zoals participatieve of maatschappelijke democratie, representatieve democratie, Right to Challenge en bestuurlijke vernieuwing.

Actuele vraagstukken vragen om integrale oplossingen

Daarnaast zoeken gemeenten antwoord op actuele, complexe vraagstukken zoals krimp, het bestrijden van eenzaamheid of de integratie van vluchtelingen. Deze vraagstukken zijn niet binnen afzonderlijke beleidsterreinen op te lossen. Om een passend antwoord te kunnen geven op huidige en toekomstige maatschappelijke opgaven, is het zaak de relaties tussen de gemeentelijke spelers onderling én die met hun omgeving te verstevigen. Hoewel de beweging in het algemeen er een is van ontschotting en integrale samenwerking, blijven afzonderlijke beleidsterreinen en portefeuilles voorlopig bestaan. Sterker nog, bezuinigingen als het wegvallen van allerlei impuls gelden dwingen gemeenten terug op hun kerntaken *binnen* de sectoren. Ook daar-

binnen moet dus tempo gemaakt worden met het op gang brengen van nieuwe denk- en werkwijzen.

Bewegingen

Bij al deze uitdagingen maken gemeenten, samen met zorg-, welzijns- en andere aanbieders, concreet de beweging van:

Centraal naar *decentraal*
Overheid naar *burger*
Verticaal naar *horizontaal*
Verzuiling naar *netwerk*
Verzorgen naar *participeren*
Aanbodgericht naar *vraaggericht*
Curatief naar *preventief*
Sturen naar *faciliteren*
Separaat en specifiek naar *ontschot en integraal*

Bij alle uitdagingen kunnen gemeenten op uiteenlopende manieren steun en inspiratie vinden bij lokale cultuurinstellingen, bij kunstenaars en overige culturele organisaties. Deze kunnen in de partnerschappen met gemeenten en sociale en maatschappelijke partners uiteenlopende [rollen](#) innemen.

Kunstroute 65, foto: Sas Schilten

Kunstwerk, foto:Seppe Ruberti

Waarom kunst en cultuur?

Kunst en cultuur

In deze gids is 'kunst en cultuur' de verzamelterm voor de cultuuruitingen zoals bedoeld in de wet op het specifiek cultuurbeleid. De voorbeelden die in de gids worden beschreven zijn participatieve kunstpraktijken. Deze gaan in op actuele vragen die spelen bij de betrokkenen. Betrokkenen nemen actief deel, de praktijken zijn artistiek uitdagend en brengen verandering teweeg. Het zijn kunstenaars, kunstvakdocenten, kunstencentra en andere culturele organisaties die deze kunstpraktijk opzetten in samenwerking met partners uit het sociale domein.

Wettelijk kader en verantwoordelijkheden

Kunst en cultuur vallen deels binnen het wettelijk kader en verantwoordelijkheden van gemeenten. Gemeenten kunnen kunst en cultuur ook inzetten bij de uitvoering van gemeentelijke beleidsprogramma's, binnen gemeentelijke diensten zoals de GGD of bij (inter-

actieve) beleidsontwikkeling. Gemeenteraden kunnen hierop aansturen in beleidskaders, colleges kunnen participatieve kunst meenemen in de uitvoering van het door de gemeenteraad vastgestelde beleid.

Als gemeenten kunst en cultuur als middel inzetten, zal de nadruk liggen op participatieve kunstpraktijken. Dit neemt niet weg dat er voor gemeenten ook een taak ligt op het vlak van de autonome kunst, maar dit valt buiten het kader van deze gids.

Participatieve Kunstpraktijken

Participatieve kunstpraktijken laten bewegingen ontstaan die naadloos de bewegingen ondersteunen die gemeenten maken van een verzorgingsstaat naar een participatiesamenleving en naar de andere denk- en werkwijzen die daarbij horen.

Het [Manifest voor Participatieve Kunstpraktijken](#) stelt dat deze praktijken geen passe-partout zijn, noch een specifiek genre. Het genre en ook de kunstvorm en de kunstdiscipline kunnen verschillen. In navolging van het manifest gebruiken we participatieve kunstpraktijken in deze gids als verzamelterm voor alle kunstpraktijken, kunsteducatie en kunstparticipatie programma's

van gevestigde kunstinstellingen, centra voor de kunsten, culturele organisaties en (community) kunstenaars, waarin zeker vier karakteristieken duidelijk herkenbaar zijn:

Contextueel: de kunstpraktijk sluit aan op een – latente – vraag, behoefte of urgentie bij (een groep) burgers. Het betreft dus artistiek onderzoek naar een maatschappelijke vraag.

Artistiek: de regie ligt bij de kunstenaar of kunstinstelling die met commitment en vakkundigheid stuurt op verbeeldingskracht, samenwerkingskracht, vormkracht en esthetiek. De uitkomst kan een artistieke productie zijn, maar ook een meer individueel beleefde artistieke ervaring.

Participatief: de basis van de praktijk is samenwerking met relevante partijen en actieve participatie in het (maak)proces van de mensen om wie het gaat. Hier gaat hierbij om het inzetten van de eigen competenties, tijd en middelen.

Transformatief: er wordt gestreefd naar blijvende verandering in individuen, groepen of structuren. Want in de kunstpraktijk ontstaat speelruimte voor een (experimentele) herbemiddeling van bestaande relaties, beelden en (handelings)perspectieven.

OVER
DEZE GIDS

THEMA
NIEUWE
LOKALE
DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA
ZELFREGIE,
SAMEN-
REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA
EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA
PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA
SOCIALE
INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA
KRIMP

Lees verder >

THEMA
IDENTITEIT
VAN
GEMEENTEN

Lees verder >

Wat levert werken met kunst en cultuur op?

Zoals ook uit de voorbeelden in deze gids blijkt levert het werken met kunst en cultuur verschillende dingen op, zoals netwerkvorming, zelforganisatie, competentie ontwikkeling, innovatieve voorzieningen, leefbaarheid en positieve publieke beeldvorming. We lichten hieronder drie bijdragen van kunst en cultuur uit die vrijwel alle bestuurders en ambtenaren die we voor deze gids spraken, noemden:

Preventie

Deelname aan participatieve kunstpraktijken kan individuen of groepen burgers zodanig versterken dat zwaardere zorg of andere problemen uitgesteld of voorkomen worden.

Kees Telder (D66), wethouder Wmo, Maatschappelijke Opvang, Ouderen, Armoedebeleid en Burgerparticipatie, gemeente Doetinchem:

"Er is een positieve impact van cultuurparticipatie op vitaliteit, gezondheid en welbevinden van ouderen. Door innovatieve, culturele programma's kan de zorgvraag van ouderen op z'n minst worden uitgesteld."

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

"Waar je als mens kunt meedoen, gezien en gewaardeerd wordt, is er minder consumptie van zorg. Of het nu gaat om mensen die bewegen, met hun moestuin bezig zijn of met kunst. Het moet leiden naar je prettiger voelen, je gezonder voelen en dus minder consumptie van zorg."

Zelfregie, participatie en samenredzaamheid

Door deelname aan participatieve kunstpraktijken komen mensen in hun kracht en worden ze geactiveerd. Door ontmoeting en samenwerking tussen burgers in deze praktijken worden gemeenschappen versterkt.

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

"Kunstdeelname kan jou de sleutel geven om op een aantal terreinen meer zelfregie te hebben, meer macht over je eigen leven te krijgen. Kunstdeelname geeft altijd zelfvertrouwen, het biedt de gelegenheid volwaardig te functioneren, want het laat mensen over hun grens of beperking heen kijken."

Pauline Woldhuis, beleidsteam Wijkteams, Jeugd en Jongerenwerk, gemeente Purmerend:

"Kunstparticipatie draagt er aan bij dat kinderen zich onbelemmerd kunnen ontplooiën. Ze ontdekken wat ze kunnen en willen. Dat kan ook positief bijdragen aan hoe ze uiteindelijk participeren in onze maatschappij."

Ronald Mauer (D66), lid dagelijks bestuur Amsterdam Nieuw West, gemeente Amsterdam:

"Mensen ontdekken en ontplooiën zichzelf met kunst en

cultuur. En via het project Cultuurgidsen van ZID Theater leren ze zichzelf in dienst stellen van de buurt."

Zingeving

Zingeving kwam boven verwachting vaak ter sprake als een positieve uitkomst van het werken met kunst en cultuur in het sociale domein.

Katja van Staveren, beleidsadviseur Samenlevingszaken, gemeente Bunnik:

"Alles wat met kunst te maken heeft draait om zingeving. Zingeving is tevens het basisvraagstuk als je kijkt naar mantelzorgvraagstukken, maar ook naar de Wmo of Participatiewet. Hoe gaan mensen om met hun achterstand of isolement? Hoe gaan ze om met het gegeven dat ze hun fysieke of mentale dromen niet kunnen realiseren?"

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

"Ik ga altijd terug naar de vraag: welke waarden zijn belangrijk voor mensen in hun leven? Naast een dak boven hun hoofd en voldoende eten en drinken, is er behoefte aan sociaal contact. Aan gezien en gewaardeerd worden, hoe minimaal ook. Dan praten we over zingeving en daar kan kunst een enorm belangrijke rol spelen. Mensen kunnen zich uitdrukken via kunst en anderen kunnen daar kennis van nemen."

Jan Jans, programmamanager Wijkaanpak, gemeente Arnhem:

"Kunst en cultuur helpen om zwakkeren in de samenleving dichterbij de wereld te brengen, om zichzelf beter te realiseren. Dat sluit aan bij de huidige ideeën rondom de zorg voor deze mensen."

Saskia de Vries, beleidsmedewerker Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Purmerend:

"Kunstdeelname heeft een positief effect op mensen die buiten de boot vallen. In die projecten vinden ze een veilige plek, kunnen ze zichzelf zijn. Door met elkaar de prachtigste dingen te maken en daar veel plezier aan te beleven, voelen ze zich weer nuttig."

OVER DEZE GIDS

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

[Lees verder >](#)

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

[Lees verder >](#)

THEMA EENZAAMHEID

[Lees verder >](#)

THEMA PARTICIPEREN

[Lees verder >](#)

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

[Lees verder >](#)

THEMA KRIMP

[Lees verder >](#)

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

[Lees verder >](#)

Stillen, foto: Studio Waardenburg

Rollen van kunst en cultuur

In de zoektocht naar antwoorden op actuele, complexe gemeentelijke vraagstukken, zijn alternatieven voor de gebruikelijke, standaard oplossingen gewenst. Kunstenaars en culturele organisaties beschikken over expertise die op deze vraagstukken een positieve ontwikkeling uitlokken. Kunstenaars/collectieven, kunstcentra of culturele organisaties kunnen uiteenlopende functies en rollen aannemen binnen gemeentelijke vraagstukken:

De rol van [bevrager en onderzoeker](#);

De rol van [verbeeldenaar](#);

De rol van [verbinder](#);

De rol van [communicator en coördinator](#);

De rol van [creatieve coproducer en vormgever](#);

De rol van [coach](#);

De rol van [kwaliteitsbewaker en evaluator](#).

Bevrager en onderzoeker

Heb je voldoende zicht op de leefwereld van de verschillende doelgroepen in het sociale domein? Wat de ondersteuningsvragen en problemen van deze groepen zijn en wat hun visie op mogelijke oplossingen en ondersteuning is? Zit je vast in een vraagstuk en heb je behoefte aan een 'breekijzer'?

Participatieve kunstpraktijken kunnen helpen de patstelling te doorbreken en onderzoeken wat de kern van het probleem is. Kwaliteiten van kunst die hierbij in het bijzonder van pas komen zijn:

Confronteren, spiegelen, verstoren, overdrijven, problemen zoeken, onderzoeken, complexiteit vergroten, reframen, werken met ambiguïteit, uitlaatklep, de buitenstaanders blik, loskomen uit het eigen verhaal, paradoxale mechanismen bloot leggen, het doorbreken van gedragspatronen, complexe wegen in durven slaan zodat er andere wellicht relevante zaken meegenomen worden in het zoeken naar een oplossing, het verkennen van wrijving tussen leefwereld en systeemwereld.

Mark van Beers, GGD West-Brabant:

"Door het samenwerkingsverband met de Nieuwe Veste (centrum voor de kunsten Breda) stapte ik een nieuwe wereld in. De wereld van samen op zoek gaan naar publieke gezondheid. Zo'n begrip als eenzaamheid bekijken wij als GGD vanuit een medisch sociale invalshoek. De samenwerking met kunstenaars leerde mij met een nieuwe bril naar zulke problemen kijken. Zelfs met nieuwe woorden zoals bezieling, inspiratie, kracht, positieve sturing. Woorden die wij bij de GGD zelden gebruikten."

Katja van Staveren, beleidsadviseur Samenlevingszaken, gemeente Bunnik:

"Als gemeente hebben we kunstenaars ingehuurd om het mantelzorgvraagstuk met ons uit te diepen. Zij luisteren heel scherp naar wat er gezegd wordt en geven dit scherp vorm vanuit hun kunstdiscipline. Dat maakt het voor de deelnemende ambtenaren ontzettend duidelijk: hier gaat het eigenlijk over!"

Verbeeldenaar

Het is duidelijk dat de samenleving in beweging is. Maar heb je voldoende grip op de richting van de beweging(en)? Heb je zicht op hoe de zorg en ondersteuning er over een aantal jaren moet uitzien? Op wanneer we vinden dat burgers met een ondersteuningsbehoefte op een goede manier zijn bediend? Is er in jouw gemeente voldoende zicht op wat er voor nodig is om daar te komen?

Ook hier kunnen participatieve kunstpraktijken een rol spelen. Artistiek onderzoek resulteert niet alleen in ideeën over de kern van het probleem, maar ook over oplossingsrichtingen en toekomstbeelden. Kunst is hét medium om mogelijke toekomst te verbeelden. Kwaliteiten van kunst die hierbij een rol spelen zijn onder andere:

Verbeeldingskracht, het nog niet geziene, het utopische waarneembaar en bediscussieerbaar maken, aanzetten tot het vormen van een ethisch standpunt, emotionelere

OVER DEZE GIDS

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

oplossingen, uitdagen van de betrokkenen om zich anders tot een thema te verhouden, en het verbinden van individuele verhalen, 'micronarratieven,' tot één gedragen en inspirerend 'macronarratief' voor de toekomst.

Petra Dassen (CDA), burgemeester, gemeente Beesel:

"We zijn bezig met de nieuwe toekomstvisie voor de gemeente. Je kunt dan een beleidsgroep maken en opdragen de toekomstvisie te schrijven. In plaats daarvan hebben wij een fotografe gevraagd vijf foto's te maken die de titel van de toekomstvisie, 'Blij in Beesel', verbeelden. Dat zijn hele krachtige foto's geworden waarmee we nu met burgers het gesprek aangaan."

Verbinder

Heb je alle groepen waarop jouw beleidsterrein zich richt voldoende in beeld? Betrek je voldoende uiteenlopende groepen bij (interactieve) beleidsvorming? Heb je voldoende instrumenten om verschillende bewonersinitiatieven met elkaar te verbinden om uitsluiting te voorkomen? En voldoende instrumenten voor het bouwen van netwerken rondom mensen met een zorgvraag zodat de eigen kracht aangesproken kan worden?

Participatieve kunstpraktijken zijn altijd gericht op het samenwerken binnen een creatief proces. Ze fungeren zodoende als platform waarop individuen, maatschappelijke groepen en institutionele partners kunnen aanhaken. De kwaliteiten van kunst die ten grondslag liggen aan deze rol zijn:

De 'neutrale derde' die samenwerking aanzwengelt, frisheid, nieuwsgierigheid en verbinding tot stand brengen, nieuwe regels, associaties en onverwachte stakeholders betrekken, platform, 'ontschotter'.

Henri Verbruggen, gebiedscoördinator, gemeente Eindhoven:

"Participatieve kunstpraktijken hebben een stimulerend effect op oude stadswijken. Ze verbinden allerlei mensen uit de wijk en leiden tot creatieve laagdrempelige

EMBRACE, foto: Marchje Andringa

oplossingen. Mensen die iets willen organiseren of die willen koken. Breed worden de talenten in de wijk aan-geboord. Mooi is ook dat er vanuit deze kunstprojecten ook verbindingen worden gelegd met andere, bestaande programma's in de stad. Zo is er uit een Buurtcultuur-project een groep bewoners voortgekomen die meedoet met de Dutch Design Week."

Ronald Mauer (D66), lid dagelijks bestuur Amsterdam Nieuw West, gemeente Amsterdam:

"Niets bindt mensen meer dan kunst en cultuur, behalve eten misschien!"

Communicator en coördinator

Burgers vormen geen uniforme groep; samenwerkingspartners al evenmin. Hoe houd je iedereen betrokken en het gesprek naar alle kanten open? Bovendien: robuust integraal beleid tussen bijvoorbeeld kunst, zorg en welzijn vraagt om een trekker of coördinator die het proces begeleidt zonder weer in structuren te vervallen.

Kunstenaars in een **participatief** kunstproject opereren vaak als een spin in het web en nemen tijd voor het kennismaken en het gesprek met de betrokken burgers en partners. De kwaliteiten die hier van pas komen zijn:

Kunstenaars weten expertise van burgers, organisaties en instituties te benutten en draagvlak voor de uitkomsten te genereren. Ze luisteren waarachtig en houden naar alle kanten het gesprek open om verbindingen te kunnen leggen op de inhoud.

Wouter Stoeken, gebiedsmakelaar Amsterdam Oost, gemeente Amsterdam:

"De deskundigheid van Moving Arts Project is dat ze de taal spreken van hun deelnemers en die van bijvoorbeeld de Samen DOEN Buurtteams. Hun deskundigheid is het voortdurend schakelen tussen werelden."

Tim de Haan (D66), vicevoorzitter gebiedscommissie Delfshaven, gemeente Rotterdam:

"Participatief theater met bewoners en gebruikers van de wijk, laat een geluid horen dat je als bestuurder anders niet hoort. Zo vormt de praktijk van Formaat een kanaal voor de stem die je niet via reguliere inspraakkanalen hoort. Formaat weet de verschillende meningen ook samen te brengen en de ideeën te koppelen aan de plannen die bestuurders en ambtenaren ontwikkelen. Plannen die al deze mensen aangaan."

Petra Dassen (CDA), burgemeester, gemeente Beesel:

"De nieuwe toekomstvisie 'Blij in Beesel' is in eerste instantie in beeld gebracht door een fotografe. Ook hebben we een striptekening laten maken om de gemeentebegroting te verbeelden. Kunst speelt bij ons dus ook een rol bij het toegankelijk en aantrekkelijk delen van gemeentelijke informatie met de bewoners. Het gaat hen tenslotte aan en het doel is om de betrokkenheid te stimuleren."

Creatieve coproducer en vormgever

Niet alleen gaat het gemeenten erom toekomst te verbeelden, het gaat er ook om deze te vertalen naar concrete (nieuwe) werkwijzen en activiteiten. Bijvoorbeeld om de dagbesteding van mensen met een zorgvraag meer op talentontwikkeling te richten en de kansen op werk te vergroten. Of om concrete trajecten

OVER DEZE GIDS

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

en activiteiten ter bestrijding van eenzaamheid en om mantelzorgers te ontlasten. Of om een antwoord op de vraag hoe burgers zo lang mogelijk fysiek en mentaal vitaal kunnen blijven om zorgkosten te uit te stellen.

(Participatieve) kunstenaars zijn bij uitstek doeners. Kwaliteiten van kunst die hierbij een rol spelen:

Vormen en producten verbinden aan ontwikkeling, vormgeven, doen, toeval toelaten, iets heel nieuws inbrengen zodat betrokkenen zich zonder vooringenomenheid hier-toe kunnen verhouden en op basis daarvan iets nieuws maken wat kan resulteren in nieuwe producten en werkwijzen.

Henri Verbruggen, gebiedscoördinator, gemeente Eindhoven:

“Creatieven bedenken hun eigen werkvormen. Ze creëren een positieve sfeer voor het benaderen van de buurtbewoners of ouderen in een zorgcentrum. Ze benaderen mensen op een laagdrempelige, verrassende en speelse manier. Zoals op een plein waar vroeger een populair snoepwinkeltje was. Toen de kunstenaars die daar aan leefbaarheid werkten dat ontdekten, zijn ze als snoepmeisjes huis aan huis gaan aanbellen. Een snoepje in ruil voor je verhaal. Dat zijn werkvormen waarop bewoners aanslaan, waardoor ze ontvankelijk worden, juist ook in een volkswijk.”

Saskia de Vries, beleidsmedewerker Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Purmerend:

“Door kunstparticipatie kijk je op een andere manier naar kinderen. Kijk je anders naar hun problemen. Kinderen niet vervelend noemen als ze druk zijn, maar ze een creatieve activiteit aanbieden zoals Cultuurhuis Wherelant doet. Dat maakt dat er een hele andere kant van het kind, of een talent, zichtbaar wordt.”

Coach

Wil je burgers in hun kracht zetten? Zorgvragers versterken en ze regie laten nemen? Kunstprojecten zijn leuk om aan mee te doen en participatieve kunst-

Wijkcultuurhuizen, foto: De Vrijstaat

naars werken krachtgestuurd in plaats van probleem-gestuurd: ze zijn tenslotte geen hulpverleners. Dit is een goede voedingsbodem voor positieve verandering. Als mensen niet worden aangesproken op hun problemen of 'patiënt-zijn', kan er een nieuw zelfbeeld ontstaan. Dit veranderende zelfbeeld geeft deelnemers de mogelijkheid meer aan de samenleving deel te nemen en meer verantwoordelijkheid te nemen voor zichzelf en hun omgeving.

Onderzoek laat zien dat actieve cultuurdeelname bij uitstek tot een versterking van individuen en welzijn leidt. Onder meer door de kwaliteiten van kunst zoals:

Stem geven, (stereotiep) beeld doorbreken, weg van stigmatisering, menselijke maat, droomikbaar maken, het doorbreken van gedragspatronen, nieuwe ambities en perspectief voor deelnemers genereren, talentontwikkeling.

Olga Smit, programmamanager Cultuurbereik, gemeente Rotterdam:

“Een kus in plaats van een pleister. Want je kunt iemand een pilletje geven, maar je kunt hem ook aandacht geven of gewoon lekker laten bewegen in een dansproject. Kunst biedt de aandacht en het met elkaar bezig zijn. De curatie en preventie zoals we die nu vormgeven is het plakken van pleisters.”

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

“Kunstparticipatie is ook een vorm van greep krijgen op je eigen leven en niet meer in de hoek zitten waar de beperking definieert wie je bent.”

Kwaliteitsbewaker en evaluator

Wie houdt de vinger aan de pols tijdens het veranderingsproces? Is de menselijke maat niet verloren gegaan in de regelgeving? En zou je weleens in beeld gebracht willen zien wat de gevolgen zijn van bijvoorbeeld extramuralisering voor mensen met een zorgvraag? Zou je het verhaal achter de cijfers in een evaluatierapport willen horen, zodat je daarop kunt sturen of effectiever ondersteunen?

In beleidsevaluatie ontstaat een beweging van enkel tellen naar vertellen. Participatieve kunstenaars zijn bedreven in zowel het ophalen als het vertellen of verbeelden van verhalen. Kwaliteiten van kunst die hier van belang zijn:

De directe relatie met de doelgroep, het luister- en doorvraagvermogen, de vaardigheid om van vele kleine verhalen over persoonlijke ervaringen een groter (universeler) verhaal te maken.

Geen van de bestuurders en ambtenaren die voor deze gids geïnterviewd zijn, had hier al ervaring mee. Maar neem de voorstelling Kantelt u mee? waarin Forum-theater Middelburg de gevolgen van de kanteeling en de manier waarop de keukentafelgesprekken worden gevoerd, onderzoekt.

Of neem de documentaire Harry, Tiny en Sonja van Maartje Nevejan als voorbeeld. Harry, Tiny en Sonja moeten na dertig jaar de instelling voor Beschermd Wonen in Capelle aan den IJssel verruilen voor een 55+ complex in een gewone woonwijk. In het kader van de extramuralisering wordt er van hen verwacht op eigen benen te gaan staan. Nevejan volgt hen: kunnen ze dat? Is het verantwoord? Wat gebeurt er als het misgaat?

Integraal beleid

Effectieve participatieve kunstpraktijken vragen om integrale benaderingen en financiële constructies. Hieronder de eerste ideeën over hoe je dat organiseert.

Paul Gielen, raadslid D66, gemeente Eindhoven, wijst op de integrale werking, het scoren op meerdere beleidsdoelen tegelijkertijd, van participatieve kunstpraktijken:

“Kunst en cultuur verbinden mensen. Het is een creatieve manier om samen uit te vissen wat je op een bepaalde plek met elkaar wilt doen. Mensen nemen zo een rol in collectieve besluitvorming en politieke vraagstukken die hun omgeving aangaan. Ten slotte zijn mensen ook nog in beweging of draagt deelname op een andere – leuke! – manier bij aan hun welzijn of gezondheid. Zo geteld scoor je dus al ten minste op vier beleidsterreinen.”

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

“Onze gereedheidskist is vaak te smal ingericht. Daar zitten alleen zorg en welzijn in. Kunst en sport zijn ook gereedschappen die in de kist horen, want bij de ene mens past beter een hamer en bij de andere een schroevendraaier. In ons gemeentelijke beleid voor zorg en welzijn staat nu expliciet dat wij actief gaan samenwerken met de beleidsterreinen sport, kunst, enzovoort. We gaan steeds vaker als een satéprikker door alle beleidsterreinen heen. Daarbij gaat het om het poolen van mensen, kennis en expertise.”

Charles van Zanten, beleidsadviseur en projectleider Culturele Zaken, gemeente Utrecht:

“Wij zijn tien jaar geleden begonnen met de wijkcultuurhuizen. Tijd is belangrijk als je duurzame veranderingen wilt. Je moet strategieën uitdenken die veranderingsprocessen de gelegenheid geven zich te ontwikkelen en bij gebleken ‘succes’ te borgen in het beleid van de toekomst. Daarbij is het belangrijk dat de gemeente en cultuursector zelf met een open mind over de eigen

schutting heen kijken, nieuwe horizons ontdekken en de platgetreden paden durven te verlaten. Kortom, schuw het risico en het experiment niet.”

Jan Jans, programmamanager Wijkaanpak, gemeente Arnhem:

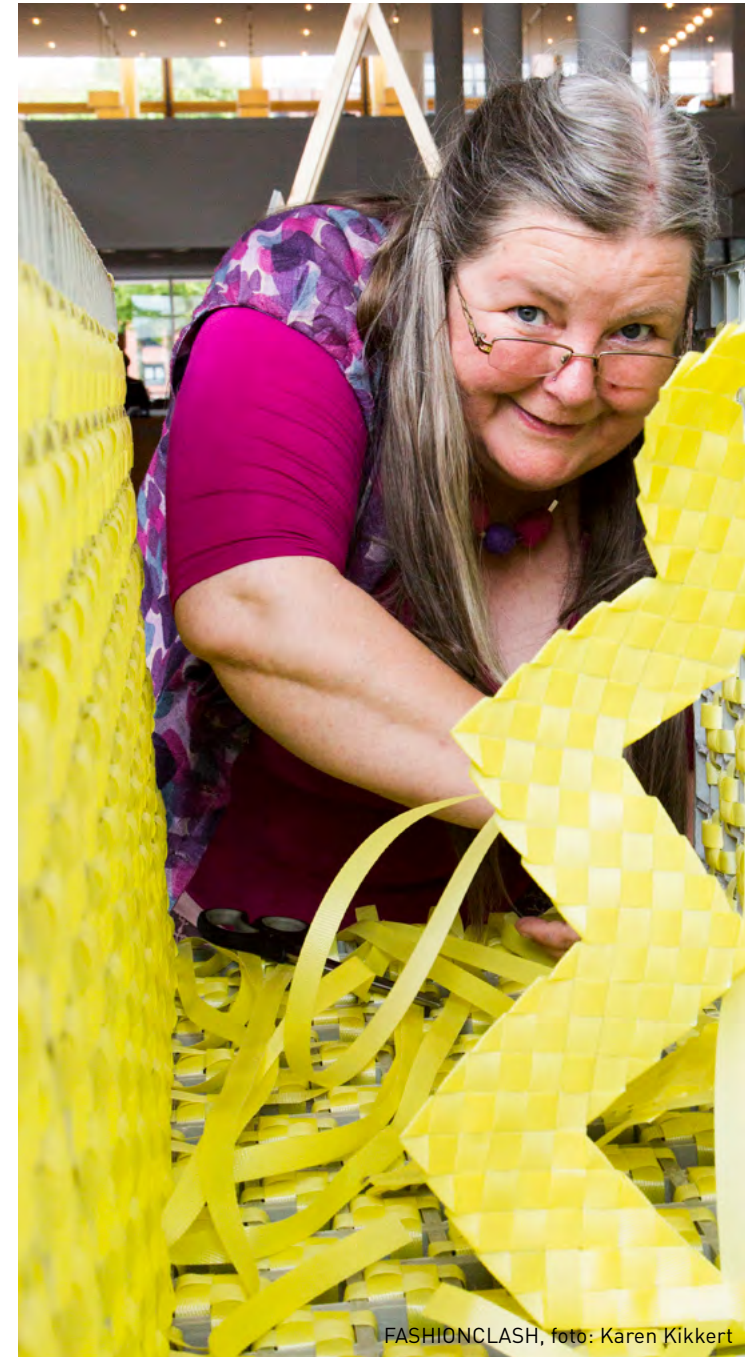
“Een voorbeeld: als je iets wilt doen aan veiligheid rondom kinderen of in wijken, dan zou je een samenhangend programma moeten maken tussen het cultuurbedrijf, het sportbedrijf, het sociaal cultureel werk en de scholen. Dan krijg je lijn in het aanbod wat herkenbaar is voor mensen op alle plekken waar ze komen.”

Arjan van der Weegen (GBWP), wethouder Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Cultuur, Citymarketing, Decentrale Jeugdzorg en Armoedebeleid, gemeente Bergen op Zoom:

“Zo’n jaar of vijf geleden hebben we gigantisch moeten bezuinigen. We zijn nu bezig met de begroting voor de komende periode. Nu draai ik het om. Ik ga vragen hoe wij vanuit kunst en cultuur ervoor kunnen zorgen dat er binnen de andere beleidsdomeinen bezuinigd kan worden. Ik denk dat wij inmiddels dusdanig creatief zijn met elkaar als gemeentelijke afdelingen, dat cultuur een bijdrage kan leveren. Dat hebben we laten zien ten aanzien van de ontwikkeling van de binnenstad, veiligheidskosten, de Wmo. Dat kunnen we ook op andere terreinen doen.”

Olga Smit, programmamanager Cultuurbereik, gemeente Rotterdam:

“Het is lastig om echt vanaf het begin als afdeling cultuur betrokken te worden bij beleidsontwikkeling op het gebied van onderwijs, jeugd, welzijn en zorg. Maar er is een begin. We zijn nu aangehaakt bij een aantal ontwikkelingen op het terrein van Jeugd, Onderwijs, Zorg en Welzijn. Het streven is dat dit op termijn leidt tot een meer integrale aanpak.”

FASHIONCLASH, foto: Karen Kikkert

Financiële constructies

Fondsen en regelingen

Een groot deel van de voorbeelden die in deze gids worden genoemd zijn gesteund door private fondsen zoals Stichting DOEN of het Oranjefonds. Of door landelijke programma's waarin verschillende fondsen de krachten bundelen. Een voorbeeld hiervan is [Lang Leve Kunst](#), initiatief van Fonds voor Cultuurparticipatie, Stichting RCOAK, Fonds Sluyterman van Loo, VSB Fonds en het LKCA. De mogelijkheden van publiek/private samenwerking en de rol van de gemeenten daarin, kan verder worden uitgewerkt.

De provincie Gelderland kent een stimuleringsregeling die de samenwerking op het vlak van cultuur tussen (kleinere) gemeenten wil bevorderen, de Regeling Cultuur- en Erfgoedpacten. Gemeenten kunnen hiertoe gezamenlijk plannen indienen. Het bedrag dat de gemeenten inzetten verdubbelt de provincie tot een maximumbedrag per gemeente. Door ontoereikende gemeentelijke cultuurbudgetten zocht Rivierland naar een manier om de provinciale cultuurgelden in te zetten voor andere domeinen dan cultuur. Er werd gemeentelijke cofinanciering gevonden in de Wmo-budgetten en een cultuurprogramma ontwikkeld met Wmo-doelstellingen aan de basis: Kunstgoed. Het doel van [Kunstgoed](#) is eenzaamheidsbestrijding onder ouderen en daarmee uitstel van zorgkosten.

Het [Jeugdcultuurfonds](#) maakt het mogelijk dat kinderen tussen de 4 en 18 jaar uit financieel minder draagkrachtige gezinnen toch kunnen meedoen aan lessen op kunst en cultuurgebied. Het fonds betaalt, op aanvraag van intermediairs, de rekening van muziek- of dansschool, van tekenclub of fanfare. Het Jeugdcultuurfonds wordt lokaal gefinancierd uit middelen vanuit het armoedebestrijding, aangevuld met private fondsen die vanuit het landelijke Jeugdcultuurfonds beschik-

Afrikaanderwijk coöperatie, foto: JansenAdriaans

baar zijn. Daarnaast zijn de lokale Jeugdcultuurfondsen ondernemend en trekken zij private middelen aan, waardoor er nieuwe geldstromen voor de lokale culturele sector beschikbaar komen. Het Jeugdcultuurfonds verbindt zo op natuurlijke wijze het sociale met het culturele domein en treedt vaak op als aanjager en verbinder van initiatieven en nieuw aanbod voor deze doelgroep.

Met ingang van 1 januari 2017 stelt het Rijk structureel €85 miljoen extra beschikbaar aan de gemeenten voor de bestrijding van armoede onder kinderen.

Christine Ravenhorst (GroenLinks), raadslid, gemeente Hoorn:

“Met de [Buurtcultuurfondsen](#) stimuleert het Prins Bernhard Cultuurfonds gemeenten, provincie en woningcorporaties om bij te dragen aan kunst en cultuur in de

wijken. De Buurtcultuurfondsen zijn Fondsen op Naam en vormen een alternatief voor de gebruikelijke subsidiestructuur. Ze geven een interessant antwoord op de vraag hoe je als gemeente initiatieven die jouw beleid ondersteunen faciliteert, zonder zelf aan de knoppen te draaien. Buurtcultuurfondsen passen helemaal bij de nieuwe manieren van werken. Je hebt er wel een aantal dingen voor nodig: een voucherregeling, projectenfinanciering, een culturaanjager en er moet gewerkt worden aan digitale netwerkvorming. Tot nu toe zijn de Buurtcultuurfondsen gericht op leefbaarheid, maar het is niet moeilijk voor te stellen hoe ze zinnig kunnen werken op andere beleidsterreinen met andere samenwerkingspartners.”

OVER DEZE GIDS

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Petra Dassen (CDA), burgemeester, gemeente Beesel:
"We hebben een simpele subsidieregeling 'Sociale Verrijking.' Burgers die iets willen bijdragen aan sociaal contact kunnen met een klik op de muisknop een eenvoudige subsidie krijgen. Die bijdragen kunnen ook cultureel zijn."

Bob Terlingen, programmamanager Sociaal Domein, gemeente Brummen:

"De raad heeft bepaald dat 5 procent van het Wmo-budget beschikbaar is voor innovatie en vernieuwing. Dat kan ook met kunst zijn, als de vraag van inwoners maar leidend is."

Nieuwe financiële constructies

Circustheater Stoffel is in de twaalf gemeenten van Regio Gelderland Centraal gecontracteerd zorgaanbieder binnen de Wet op de Jeugdzorg en de Wet Maatschappelijke Ondersteuning. Circustheater Stoffel biedt individuele- en groepsbegeleiding aan mensen van 0 tot 100+ op eigen locaties en ambulante begeleiding bij mensen thuis. Stoffel begeleidt mensen op sociaal, emotioneel, motorisch, creatief en artistiek gebied. Ze spreken deelnemers aan op hun talenten en stimuleren hen om uitdagingen aan te gaan en vergroten zo de zelfredzaamheid van de deelnemers. Vanuit de Circustheaterschool maken ze gebruik van actieve, creatieve en speelse werkvormen en middelen. Ze werken vooral preventief: uitstellen of voorkomen van duurdere vormen van zorg, zoals behandelingen of opnames.

Jan Jans, programmamanager Wijkaanpak, gemeente Arnhem:

"Zoals alle budgetten, komen ook de cultuurbudgetten in principe onder de competentie van de wijkteams. Afgestemd op de vraag en de initiatieven uit de wijk kunnen de teams tussen de budgetten schuiven. Afgaand op waaraan in een wijk behoefte is, contracteert de gemeente een gemeentelijke of andere aanbieder waar de vraag het beste past. Wij contracteren aanbieders op basis van lokale behoefte. Wijken kunnen dus van elkaar verschillen in voorzieningen en in de hoeveelheid budget

waarover ze beschikken. Wij subsidiëren niet zomaar meer losse initiatieven."

Mark van Beers, GGD West-Brabant:

"Het kunstproject Over de Streep heeft ook nieuwe financieringsbronnen opgeleverd. Als GGD maakten wij nooit gebruik van geldstromen uit de kunst en cultuurwereld."

Enkele gemeenten werken aan bijvoorbeeld Zorg-
Cultuur Combinatiefunctionarissen.

Financiële aandachtspunten

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

"In de gemeenteraad is vorig jaar afgesproken dat ik een termijn van tien jaar bezig mag zijn met de overheveling van een deel van het geld voor zware zorg naar preventieve activiteiten, waaronder kunstactiviteiten, op wijkniveau. Want als je meer aan kunst in de zorg en de wijk wilt doen, moet je wel tijd nemen. Je moet eerst investeren, voordat je resultaat ziet."

Paul Gielen (D66), raadslid, gemeente Eindhoven:

"We moeten ook de manier van sturen en controleren aanpakken. Als we alleen op geld en procedures blijven hameren, dan komen we er niet. De mensen centraal zetten, aansluiten bij waar de vraag ligt en inzetten op de waarden die we willen creëren. Wat hebben we als gemeente over voor bijvoorbeeld een bepaalde kwaliteit van leven? Dan zet je daar je middelen op in. Niet in potjes, want mensen werken of denken ook niet in potjes. Niet sectoraal, want misschien is een kunstinterventie effectiever als het om informele netwerkvorming gaat dan de welzijnssector die nu die opdracht heeft. Zoals het nu is geregeld, lopen we vast: het gaat om kunst dus dan kan het niet uit het budget voor welzijn of zorg. Maar in het kunstbudget is gesneden, dus dan kan zo'n initiatief helemaal niet gesteund worden."

Olga Smit, programmamanager Cultuurbereik, gemeente Rotterdam:

"Het is een valkuil te denken dat er meer geld nodig is als

je kunst en cultuur inzet op andere terreinen. Het gaat niet per se om meer geld, maar om het anders inzetten van geld. Bovendien is het soms met een kleine zet met subsidie voldoende om succesvol verder te gaan. Laat we goed kijken naar toepasbare business modellen."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Stichting Formaat, foto: Merlijn Michon

NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

De uitdaging

Het wordt steeds duidelijker dat veel maatschappelijke opgaven zo complex zijn dat ze niet binnen één beleidsterrein kunnen worden opgelost. Gemeenten staan voor de uitdaging van ontschotting en het integraal benaderen van actuele vraagstukken.

Daarnaast is er de uitdaging om de participatieve of maatschappelijke democratie opnieuw vorm te geven, de vele initiatieven en ideeën van burgers in kaart te krijgen en te verbinden, zonder in nieuwe bureaucratische structuren te vervallen. Doordat burgers simpelweg iets doen voor de publieke zaak, zoals informele zorg en welzijn aanbieden, een buurthuis programmeren of een moestuin beheren, ontstaat er een vorm van mee-

bepalen of mee beschikken. Daardoor geven gemeenten momenteel opnieuw vorm en inhoud aan de verhouding tussen overheid, burgers en overige aanbieders.

Een specifieke uitdaging bij de herinrichting van de democratie is het waarborgen van de representatieve democratie: want burgerinitiatieven zijn niet altijd een afspiegeling van de bevolking en de stem van veel kwetsbare mensen wordt vaak onvoldoende gehoord. Door bezuinigingen op subsidies voor bijvoorbeeld zorgbelangenorganisaties is met name de vertegenwoordiging van groepen als GGZ-cliënten en verstandelijk gehandicapten verzwakt. Ook jongeren zijn nog weinig betrokken. Veel Wmo-raden in gemeenten hebben de laatste jaren een adviesrol vervuld en minder de traditionele rol van belangenbehartiging die ouderen- en gehandicaptenraden vervulden.

Daarnaast is gezag en macht van de overheid niet meer vanzelfsprekend. Burgers zijn minder geneigd zich te laten besturen en vertegenwoordigen. Ze schikken zich minder snel in overheidsbesluiten. Veel kiezers voelen zich niet meer vertegenwoordigd door de mensen of partijen aan wie ze een mandaat gaven, als ze dat mandaat al gaven. Een van de zichtbare gevolgen van deze ontwikkelingen is dat burgers zich van het bestuur afkeren.

Concrete vraagstukken

- ➡ **Hoe haal je de vraag uit de samenleving op?**
- ➡ **Hoe geef je bewoners regie en burger-macht?**
- ➡ **Hoe waarborg je de representatieve democratie?**

Wat zeggen bestuurders en ambtenaren hierover?

Marijke Sterkenburg, makelaar start-ups, micro-ondernemingen en MKB, gemeente Zwolle:

"Ik zou tegen gemeenten willen zeggen: heb zicht op kansen, creëer kansen, kijk hoe het wel kan en hoe je ondernemers zoals [Binhout](#) – een social design firma – kunt stimuleren. Want samen kun je tot nieuwe manieren komen om dingen te regelen."

Henri Verbruggen, gebiedscoördinator, gemeente Eindhoven:

"Creatieven bedenken verrassende manieren om bewoners te benaderen. Bovendien nemen ze het niet van bewoners over. Bewoners worden ingezet in de processen en worden mede-uitvoerder vanuit hun eigen talent. Samen creëert dat een positieve sfeer waarin de mensen uitgenodigd worden om mee te doen."

Hoe haal je de vraag uit de samenleving op?

De uitdaging

Je wilt als lokale overheid beleid maken samen met de 'samenleving.' Je wilt aansluiten bij de vragen die spelen onder de inwoners. Dat klinkt mooi, maar waar vind je de ingangen tot de burgers met wie je dat feitelijk gaat doen?

De inspiratie: Cascoland Kolenkit

[Kunstenaarscollectief Cascoland](#) werkt sinds 2010 in de Kolenkitbuurt, Amsterdam-West. Deze buurt ondergaat een groot vernieuwingsproces. Stadsdeel West was vanaf het begin mede-opdrachtgever en cofinancier. Vanuit twee Piggelmee-woninkjes, door de woningcorporatie beschikbaar gesteld, legt Cascoland contact met de buurt en verkent lokale ideeën en vragen (**contextueel**). Dat doen ze via culturele activiteiten en artist-in-residencies, maar ook via op performatieve wijze uitgevoerde stadslandbouw, verhuisdiensten of kookactiviteiten (**artistiek**). Alle activiteiten worden samen met bewoners uitgevoerd (**participatief**).

Omdat het braakliggende Jan van Schaffelaarplantsoen de bewoners een doorn in het oog was, is Cascoland dit terrein met bewoners gaan 'programmeren'. De geteste buurtfuncties in de openbare ruimte worden nu gedeeld met het stadsdeel en de ontwikkelaar die op maatschappelijke wijze vastgoed op het plantsoen ontwikkelt.

Op vraag van de ontwikkelaar vormt Cascoland samen met bewoners de klankbordgroep die dit bouwproces begeleidt. Ze beslissen mee welke functies er in de plint komen (óók buurtfuncties en lokale ondernemers) en hoe de openbare ruimte ingericht moet worden (bestaande paden worden gehandhaafd, met de gewenste buurtfuncties kan 'mobiel en flexibel' in het landschap worden geschoven). Onder andere op deze wijze is Cascoland's kunstpraktijk **transformatief**.

Rollen Cascoland

Na al die jaren is Cascoland nog steeds:

- **Bevrager en onderzoeker**: ze blijven continu de vraag

ophalen en ideeën testen. In de 'Kolenkitkeet' vinden overleggen plaats en de Schaffelaar-klankbordgroep komt er samen met de architect en het stadsdeel. Het vormt een tussenplek: thuis afspreken gaat bewoners soms te ver, in de keet is ook het stadsdeel te gast. Het is een manier om de macht naar de buurt te verleggen.

- **Communicator**: Cascoland vormt een 'tussenpersoon,' tolk-vertaler tussen de talen, wensen en logica's van de betrokken partijen. Met de maandelijkse overleggen met het stadsdeel, de architect en de bewoners zijn ze ook **procesbegeleider**.

- **Vormgever**: vragen en ideeën van bewoners worden uitgewerkt. Bewoners wilden kippen houden en tuintjes. Nu is er een tuinvereniging en zijn er 16 families die actief tuinieren. Ook gaven bewoners aan dat ze te weinig logeerplekken in hun huizen hebben. Eén Piggelmee-woning werd daarom omgevormd tot Logeerhuis. Vrouwen uit de buurt runnen dit op economisch

rendabele wijze. Ze houden er dagelijks spreekuur, een aanloopmoment voor bewoners en hun vragen over de buurt.

- **Coach**: slaat een idee aan? Dan faciliteert Cascoland de bewoners bij het organiseren daarvan. Zoals de vrouwen die nu inkomen vergaren uit het Logeerhuis. Veel vragen uit de buurt gaan over eten en koken. Cascoland traint vrouwen als gastvrouw. Een filmavond in de lokale fietstunnel sloeg aan, bewoners gaan dat zelf verder uitwerken.

- **Verbinder**: bewoners met uiteenlopende achtergronden en verschillende organisaties uit de buurt worden betrokken. Bij kookactiviteiten komen de verschillende culturen op één bord. Veel van wat Cascoland doet is te vangen met de term deeleconomie. Deze houden ze bewust offline om mensen met elkaar in contact te laten komen. Vanwege de ontmoeting organiseert Cascoland collectieve momenten als er wat te vieren of gedenken valt.

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Bestuurders en ambtenaren over Cascoland

Timothy Veenboer, projectmanager Gedragsbeïnvloeding, Amsterdam-West:

"Ik spreek dagelijks veel bewoners, maar Cascoland bereikt op een creatieve en intensieve wijze bewoners waar we als gemeente minder makkelijk contact mee krijgen in buurten als deze. Bijvoorbeeld bewoners die niet afkomen op bewonersavonden, die geen gebruik maken van inspraakprocedures. Dat is een enorme aanvulling op de contacten die je zelf als ambtenaar al hebt."

Jeroen van Berkel (PvdA), lid dagelijks bestuur Amsterdam-West:

"Bij grote vernieuwingsprocessen is het essentieel om als overheid goede contacten met mensen in de buurt te hebben en ze mee te nemen in alles wat er de komende jaren in hun buurt gaat gebeuren. De traditionele communicatiekanalen zijn niet genoeg. En Cascoland biedt verrassende oplossingen. Zo is er door de sloop een rattenprobleem. Bewoners gooien brood op straat voor de duiven als ze het door hun geloof niet weg mogen gooien. Cascoland verzint daarop de Broodvergister! Daar brengen mensen hun brood heen. Het helpt tegen de ratten, maar het zijn ook leuke contactmomenten, er kan voorlichting gegeven worden en vragen en klachten opgehaald worden. Dat is ook waardevol voor de woningcorporatie. Van het oude brood wordt biogas gemaakt voor het buurtfornuis waarop weer nieuw (pan)brood wordt gebakken. Het is slechts één initiatief, maar het dient zo ontzettend veel – ook gemeentelijke – doelen tegelijk."

Cascoland, foto: Sigried Kellens

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Hoe geef je bewoners regie en burgermacht?

De uitdaging

Gemeenten proberen de huidige decentrale, bottom-up samenleving te doorgronden en zoeken manieren om de kwaliteit van samenwerking met haar inwoners te borgen. Het gaat over burgerkracht: burgers denken mee en nemen initiatief. Maar ook over burgermacht: burgers beslissen mee en hebben zeggenschap in het publieke domein. Dat vraagt een andere rol van raadsleden en ambtenaren. Hier wordt wel het beeld geschetst van het raadslid als 'procesarchitect' of 'verbindingsofficier' voor lokale democratische processen. Dat blijkt in de praktijk nog vaak een te grote stap.

Laat je inspireren ...

- ➡ **Initiatief stimuleren**
- ➡ **Op andere manieren inspraak regelen**
- ➡ **Burgers zeggenschap geven**
- ➡ **Interactieve beleidsvorming**

Initiatief stimuleren

De uitdaging

Hoe daag je initiatief uit bij bewoners die niet spontaan initiatief nemen?

De inspiratie: ga af en toe op je handen zitten!

Het blijkt dat er meer van de grond komt als gemeenten mensen vragen om het initiatief zelf te nemen en pas waar dat nodig is te ondersteunen. Bestuurders en ambtenaren ervaren dat ze als overheid af en toe een stapje terug moeten doen.

Petra Dassen (CDA), burgemeester, gemeente Beesel:

"Jong Nederland organiseerde altijd Koningsdag in Reuver tot ze op een gegeven moment de focus verlegden. Daarna werd er twee jaar lang niets georganiseerd met Koningsdag. Als gemeente voel je de neiging om dan zelf

iets te doen, anders is het zo'n kale bedoening. Maar gelukkig hebben we dat niet gedaan. Na een paar jaar zijn spontaan twee groepen opgestaan die sindsdien leuke activiteiten organiseren. Had de gemeente de organisatie naar zich toegetrokken, hadden we twintig jaar alles kunnen doen en was het nooit van onderop gekomen. Maar komt er initiatief, dan moet je het als gemeente wel meteen ondersteunen, door een simpele subsidieregeling of het regelen van vergunningen. Je laat als gemeente dus los, maar blijft in verbinding. Je gooit niets over de spreekwoordelijke schutting van de samenleving."

De inspiratie: Buurtcultuurfondsen

De provincie Noord-Brabant en het Prins Bernhard Cultuurfonds stimuleren burgers, lokale overheden, ondernemers en organisaties samen werk te maken van de eigen leefomgeving. Voor initiatieven die hiertoe cultuur inzetten, is er het [Buurtcultuurfonds](#). Samen met woningcorporaties richten de provincie en het

Prins Bernhard Cultuurfonds hiervoor een Cultuurfonds op Naam op. Alle drie leveren ze een bijdrage aan dit fonds en bepalen de doelstelling.

De partners van het Buurtcultuurfonds beoordelen de aanvragen. Voor alle aanvragen is lokaal draagvlak en commitment een voorwaarde voor toekenning (**contextueel**). Culturele verenigingen, stichtingen en ZZP-ers kunnen subsidie aanvragen. Aanvragen lopen uiteen van een Straatopera en een textielproject tot een verhalenkamer (**artistiek**). Altijd werken bewoners, organisaties uit de buurt en een professionele kunstenaar samen aan een project rondom een actueel vraagstuk binnen de gemeenschap (**participatief**). Cultuur wordt ingezet als instrument om een vraagstuk te verkennen, een dialoog op te starten, vorm te geven aan een proces of om ontmoeting tussen bewonersgroepen tot stand te brengen. Met een positieve impuls aan de leefbaarheid als gevolg (**transformatief**).

BrabantWonen

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Rollen Buurtcultuurfondsen

De rollen die deze participatieve kunstprojecten spelen variëren dus van **bevrager/onderzoeker**, **communicator**, **vormgever** tot **verbinder**. Bij verschillende Buurtcultuurfondsen op Naam, zoals Buurtcultuurfonds BrabantWonen (regio Den Bosch/Oss) en Buurtcultuurfonds Woonbedrijf (Eindhoven), werken de woningcorporaties in partnerschap met lokale kunstencentra. De kunstencentra nemen de rol van onder meer **coördinator**, **creatieve coproducer** en **coach** op zich. Ze begeleiden bewoners(organisaties) bij het doen van de aanvraag, het zoeken naar een geschikte kunstenaar bij het initiatief en soms voeren ze (mede) het project uit. Het resultaat: er worden (veel) meer aanvragen door buurtbewoners gedaan én de kwaliteit van de aanvragen is verbeterd (**transformatief**).

Bestuurders en ambtenaren over het Buurtcultuurfonds

Henri Verbruggen, gebiedscoördinator, gemeente Eindhoven:

“De kunstpraktijken uit het Buurtcultuurfonds (BCF) spelen in op specifieke vraagstukken die onder de bewoners leven. Ik kan meerdere plekken aanwijzen waar de samenhang en de samenwerking tussen de bewoners duidelijk is toegenomen als uitkomst van BCF-projecten. Een voorbeeld is het Gelderlandplein waar leefbaarheid een aandachtspunt was. De creatievelingen zetten een keet op het plein. Die keet werd een ontmoetingsplek voor bewoners die van daaruit activiteiten voor het plein gingen organiseren, rondom natuur, spelvormen maar ook creatieve activiteiten. De saamhorigheid en de levendigheid op en rond het plein werd vergroot. Maar het effect was nog breder. Bewoners uit andere straten en buurten werden nieuwsgierig en vroegen hoe de Gelderlandplein-bewoners dat hadden aangepakt. Ze hoorden van het BCF en de mogelijkheden die dat voor hun straat of buurt bood. Ik heb het aantal BCF-aanvragen zien groeien. Het slaat dus aan, het stimuleert initiatief, juist ook in de klassieke volkswijken, de oude stadswijken, waar de reguliere benaderingen en methodieken vaak niet voldoende resultaat opleveren.”

Paul Gielen (D66), raadslid, gemeente Eindhoven:

“Buurtcultuurfondsen voorkomen dat we in de klassieke manier van burgerparticipatie vervallen. Maar de subsidiestructuren moeten veranderen, ook waar het de landelijke fondsen zoals bijvoorbeeld het Oranje Fonds betreft. Om subsidie te krijgen moeten de aanvragers een juridisch vorm hebben, zoals een stichting of vereniging. Dat is niet hoe burgers werken, zeker niet als ze elkaar net ontmoet hebben in een buurtinitiatief. De subsidievormen moeten beter aansluiten op hoe mensen zich verbinden: vanuit netwerken. De inhoud verbindt mensen. Een bindende factor is ook eigenaarschap, het gevoel dat iets door hen is ontstaan, zorgt bovendien voor trots. Hetzelfde geldt voor het oormerken van budgetten. Mensen werken of denken niet in ‘potjes’. Daar lopen ze alleen maar op stuk.”

Op andere manieren inspraak regelen

De uitdaging

Veel reguliere communicatie en inspraakkanalen werken niet of alleen voor een klein deel van de bevolking. Hoe kun je inspraak op andere manieren regelen?

De inspiratie: klankbordgroepen

Cascoland werkt in de Amsterdamse Kolenkitbuurt met een klankbordgroep. Bij het Kwartiermakersfestival in Arnhem is een klankbordgroep vanuit de doelgroep betrokken, met daarin onder andere (ex)verslaafden, mensen met een psychiatrische achtergrond of gedragsstoornis. Zij hebben inspraak in de keuzes en bepalen mede de koers. Een ander voorbeeld is Blinde Vlekken.

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De inspiratie: Blinde Vlekken

De [Academie voor Beeldvorming](#) is op verzoek van Woningcorporatie Mooiland in 2014 gedurende anderhalf jaar aan de slag gegaan in de wijk 't Rul in Heesch. Het is een gezinswijk die bestaat uit een mix van koopwoningen en goedkope huurwoningen. Uit een eerste onderzoek blijkt de onderlinge beeldvorming tussen groepen in de buurt problematisch en de naam van de buurt slecht te zijn. Twee kunstenaars leggen contact met bewoners en werken samen (**participatief**) om het cliché van 'aso-wijk' om te vormen naar een positiever beeld en om de beleidsagenda's te beïnvloeden. Het is een gemixte groep van kopers en huurders. Gemeente, politie, welzijn, buurtverenigingen, basisschool, dierenweide en woningcorporatie raken steeds nauwer betrokken.

Het grootste pijnpunt is dat er al jaren niet goed naar elkaar wordt geluisterd. Daarnaast blijkt de handelingsnelheid van instanties niet aan te sluiten bij de daadkracht van bewoners. Zo groeit frustratie over slepende conflicten en wordt de beeldvorming over de buurt negatief (**contextueel**). Om bewoners en instanties te tonen dat het ook anders kan, worden leefregels opgesteld: spreek je uit, luister respectvol naar elkaar en blijf elkaar groeten. Deze regels worden als vlaggen vormgegeven en in de publieke ruimte van de buurt opgehangen (**artistiek**). Bewoners voelden zich door het project gehoord, vinden het fijn om mee te doen en leren elkaar op een nieuwe, positieve manier kennen (**transformatief**).

Blinde Vlekken,
foto: Mike Harris | Academie voor Beeldvorming

Rollen van Blinde Vlekken

-**Verbeeldenaar**: door middel van de vlaggen wordt zichtbaar gemaakt wat belangrijke leefregels in 't Rul zijn.

-**Verbinder**: niet alleen zorgt het project voor samenwerking tussen kopers en huurders in de wijk, ook biedt het de gemeente de mogelijkheid om in gesprek te gaan met de bewoners. Het project is daarmee een verbinder binnen én buiten de wijk.

-**Coach**: belangrijk in dit project is het ondersteunen van bewoners om zich uit te spreken en met elkaar een ander beeld van de wijk neer te zetten.

-**Communicator** en **coördinator**: kunstenaars hebben er in dit project aan bijgedragen dat het gesprek kon ontstaan. Tussen kopers en huurders en tussen bewoners en instanties.

Bestuurders en ambtenaren over Blinde Vlekken

Thijs van Kessel, coördinator beheer Openbare Ruimte, gemeente Bernheze:

"Het project biedt mogelijkheid om het gesprek met onze inwoners aan te knopen en met alle belangen aan tafel te komen. Dat heeft in 't Rul goed gewerkt."

*Klaas Burger, artistiek
leider van het project:
"Als het proces van
onderop groeit en er
geen vaststaand concept
is, maar de artistieke
kwaliteit wel wordt
bewaakt, is kunst een
symbool van verandering."*

Burgers zeggenschap geven

De uitdaging

Bewoners inspraak geven is een ding. Bewoners laten meebeslissen of zelfs laten uitvoeren is iets anders. Hoe faciliteer je dat?

De inspiratie: meedenken en meebeslissen

Herinrichtingsprojecten zijn vaak een voorbeeld van 'meedenken en meebeslissen'. In het participatieve kunstproject [Schaduw en Licht](#) verbindt cultureel centrum Muzerije (Den Bosch) een specifieke vraag van wijkbewoners met kunst en cultuur. Zo ondervinden bewoners van de wijk 't Zand Noord West overlast van het verkeer, drugsdealers, auto-inbraken en zwerfvuil. Daarom ontwikkelen bewoners op eigen initiatief verbeteringen in de wijk. Voor de herinrichting van de Boschveldweg werkt een klankbordgroep samen met Muzerije aan een lichtplan: Schaduw en Licht. Dit is een spraakmakend project waarin participatieve kunst invloed krijgt op de herinrichting van de wijk.

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Een ander voorbeeld is [De Nieuwe Stad](#), een nieuw te bouwen wijk als herbestemming van een oud fabriekscomplex vlakbij het centrum van Amersfoort. Een wijk 'waar niets vaststaat, omdat het met haar bewoners mee groeit. Een stad waar regels en vrijheden nog in bloei zijn'. In een publiek-private samenwerking wordt samen met (toekomstige) bewoners en ondernemers gewerkt aan de planontwikkeling en realisatie van onder meer een poppodium en behoud van de cultuurhistorie.

Right to Challenge

De [Right to Challenge](#) (het uitdagersrecht) gaat een stap verder. Dit is een manier om [burgerinitiatieven](#) minder vrijblijvend en ad-hoc te maken doordat burgers de mogelijkheid krijgen om wezenlijke taken van gemeenten of andere aanbieders over te nemen. Ook culturele organisaties nemen – in samenwerking met bewoners – hun verantwoordelijkheid.

Een voorbeeld van het uitdagersrecht is de [Afrikaanderwijk Coöperatie](#). Rotterdam, voortgekomen uit [Stichting Freehouse](#) die culturele productie inzet voor het creëren van sociale en economische waarden. De Coöperatie stimuleert duurzame lokale productie, kennisuitwisseling, culturele ontwikkeling en ondernemerschap op basis van gedeelde verantwoordelijkheid en participatie. De leden bestaan uit creatieve en andere lokale ondernemers.

De uitdaging die de Coöperatie de gemeente stelt is het opruimen van de Afrikaandermarkt. De vervuiling is een doorn in het oog van veel buurtbewoners (**contextueel**). De marktkoopmannen zijn verplicht hun afval mee te nemen. In de praktijk blijft er veel achter. Dit kost het gemeentelijk reinigingsbedrijf veel tijd voordat de reguliere reiniging kan beginnen (**contextueel**). De challenge omvat onder andere een alternatieve aanpak van het verwijderen van het afval en de inzet van enkele buurtbewoners, die daar ook inkomsten uit halen (**participatief**). Dit zou zowel een schoner plein, een positievere beleving daarvan, een gemeentelijke besparing op

Afrikaanderwijk coöperatie, foto: Vestia

de uitkeringskosten als arbeidsparticipatie voor buurtbewoners opleveren (**transformatief**). Ook verkent de Coöperatie samen met Superuse Studios (circulaire economie) en kunstacademiestudenten hoe restmaterialen zoals fruit, karton en plastic op zo'n manier ingezet kunnen worden dat ze de basis zijn van een nieuw product en een verbinding leggen met verschillende lokale partijen (**artistiek**).

Rollen van de Wijkcoöperatie

De Coöperatie neemt hier de rol van **onderzoeker** (wat is precies het probleem), van **verbeeldenaar** (hoe kan het anders), **verbinder** van burgers en instanties, **vormgever** (van nieuwe diensten en producten), coach van de mensen die worden getraind en opgeleid. Maar bovenal is de Coöperatie een **aanbestedingspartij** geworden waarmee de gemeente haar taken uitvoert.

Bestuurders en ambtenaren over de Wijkcoöperatie

Annemarieke van Egeraat, Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Rotterdam:

"Overheid geef toe dat vernieuwing niet van jezelf komt! Daarvoor moet je aansluiten bij initiatieven uit de stad die het op een andere manier aanpakken. Creatieve sociale ondernemingen, zoals de Afrikaanderwijk Coöperatie, zijn in het bijzonder in staat tot anders denken. Ik zie dat het heel goed werkt voor de groep burgers met de allergrootste afstand tot de arbeidsmarkt. Wat werkt is de kleine schaal, de persoonlijke aandacht en het net iets meer tijd nemen. En als zo'n initiatief tegelijkertijd ook nog andere gemeentelijke taken oppakt, zoals het schoonmaken van de markt, dan sla je veel vliegen in een klap. Mijn advies: werk intensief samen met zulke initiatieven!"

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Interactieve beleidsvorming

De uitdaging

De burger moet de ruimte krijgen in de participatieve democratie en ervaren dat zijn inspanningen meegenomen worden in het gemeentelijke beleid zodat er sprake is van procedurele rechtvaardigheid. Hoe doe je dat?

De inspiratie: interactieve beleidsvorming

Stichting Formaat is een aansprekend voorbeeld in deze context. Door middel van participatieve drama technieken geven zij mensen de kans om eerst hun eigen stem te vinden en vervolgens met elkaar op gelijkwaardig niveau in dialoog te gaan. De deelnemers die actief deelnemen aan de theaterprocessen (**participatief**) kunnen buurtbewoners zijn, toch zijn het vaak kwetsbare mensen, die het moeilijk vinden voor zichzelf op te komen of om mee te doen in de maatschappij. Zoals dak- en thuislozen, mensen met een beperking of GGZ-problematiek of jongeren uit het cluster 4-onderwijs. In de theaterprocessen staat altijd een voor de deelnemers relevante uitdaging centraal (**contextueel**). Formaat heeft een lange staat van dienst op het vlak van onder meer forumtheater en legislatief theater (**artistiek**). Een forumtheatervoorstelling bestaat uit scènes die niet goed aflopen voor de hoofdrolspeler. Het publiek springt in om de afloop van scènes te beïnvloeden. Formaat zorgt voor een goede mix in het publiek zoals burgers, professionals, ambtenaren en bestuurders. De dialoog die ontstaat tussen spelers (deelnemers) en publiek biedt inzicht in de positie en motieven van 'de ander', met mogelijk nieuwe handelingsperspectieven tot gevolg (**transformatief**). Het legislatief (wetgevend) theater kan het vervolg op een forumtheatertraject zijn. Voorstellen die uit de interactie tijdens het forumtheater ontstaan, worden in stemming gebracht bij deelnemers en publiek en bij voldoende steun uitgewerkt tot officiële wetsvoorstellen. Het lukt Augusto Boal, grondlegger van deze theatervormen, om op deze manier tijdens zijn vier jaar in

Stichting Formaat, foto: Merlijn Michon

de Braziliaanse senaat 13 nieuwe wetten aan te laten nemen, die rechtstreeks van sloppenwijkenbewoners kwamen (**transformatief**).

Rollen van Formaat

Participatieve kunstpraktijken, zoals die van Formaat, faciliteren deelnemers en zorgen dat ze sterker in hun schoenen komen te staan (**coach**). De deelnemers breiden hun netwerken uit (**verbinder**). Deze participatieve kunstpraktijken nemen de rol van **onderzoeker** (voor welke uitdagingen staan de deelnemers? Wat is er nodig in hun directe leefomgeving?), ze zijn **communicator** tussen de uiteenlopende belanghebbenden, **evaluator** van bestaande praktijken en **vormgevers** van nieuwe afspraken, regels of wetten. Doordat deze theatertechnieken voor willekeurig welke groep ingezet kunnen worden, om willekeurig welk thema te analyseren, leent het zich bij uitstek om beleidsvorming te democratiseren.

Bestuurders en ambtenaren over Formaat

Tim de Haan [D66], vicevoorzitter gebiedscommissie Delfshaven, gemeente Rotterdam:

"De keerzijde van de participatiesamenleving is, is dat het lastig is om dat inclusief te doen. Met de reguliere inspraakkanalen bereiken we alleen bepaalde burgers. We moeten als overheid durven experimenteren met andere instrumenten om de groep burgers die we betrekken te vergroten en verbreden. We staan nog aan het begin van echte interactieve beleidsvorming, maar de werkwijze van Formaat is zeker één manier om daarmee te experimenteren. Ik ben ervan overtuigd dat Formaat een beter instrumentarium en taal heeft, én meer ervaring, om mensen – bijvoorbeeld uit de maatschappelijke opvang – te betrekken bij bijvoorbeeld de besluitvorming over hun buurt. Op die manier werken we samen met Formaat in twee gebieden op het Coolhaveneiland."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Hoe waarborg je de representatieve democratie?

De uitdaging

Een zuiver democratisch proces betreft verschillende perspectieven bij de besluitvorming. Sociale inclusie is een noodzakelijk aandachtspunt voor gemeenten. Je wilt alle burgers betrekken en de balans tussen de representatieve en participatieve democratie behouden.

Hoe betrek je verschillende perspectieven bij de besluitvorming?

Hoe activeer je bewoners die niet spontaan initiatief nemen, zich niet met de planvorming bemoeien of hun vertrouwen in het (lokaal) bestuur kwijt zijn?

En hoe moeten gemeenten, met het oog op het rechtsgelijkheidsprincipe, omgaan met burgerinitiatieven? Vooral omdat burgerinitiatieven en ook belangengroepen lang niet altijd representatief van samenstelling zijn.

De inspiratie: creatieve coproducties

Een handreiking vanuit participatieve kunstpraktijken is een proces van **creatieve coproductie** met bewoners en lokale belanghebbende organisaties. Gemeenten kunnen culturele interventies inzetten om een breed palet aan bewoners mee te laten denken en initiatief te laten nemen bij gemeentelijke vraagstukken. De voorbeelden bij de vragen [Hoe haal je de vraag uit de samenleving op?](#) en [Hoe geef je bewoners regie en burgermacht?](#) gaven dit al aan, want de kunstpraktijken spelen bij uitstek de rol van **communicator** en **verbinder**.

Zo bereikt [Stichting Formaat](#) de rafelranden van de samenleving, de mensen wiens stemmen niet gehoord worden. Via Forumtheater brengt Formaat hun voorstellen onder de aandacht van beleidsmakers en andere institutionele partijen. Waarom doen mensen mee aan de projecten van Formaat? Als deelnemers begrijpen dat het een politiek middel is en ze macht uit

kunnen oefenen, dan doen ze mee en blijven ze erbij. Of zoals Timothy Veenboer, projectmanager, Amsterdam-West, zegt over de contacten die [Cascoland](#) in Amsterdam-West legt:

"Cascoland bereikt op een creatieve en intensieve wijze bewoners waar wij als gemeente minder makkelijk contact mee krijgen in aandachtsbuurten als deze."

In Brabant neemt de [Academie voor Beeldvorming](#) het

perspectief van kwetsbare mensen en brengt dit onder aandacht van gemeenten en andere relevante instellingen. In Breda bracht de Academie de stad in beeld door de ogen van daklozen. In Den Bosch werkte de Academie met klanten van de voedselbank en adviseerde de gemeente over een geschikte locatie waar kennisuitwisseling tussen vluchtelingen en Bosschenaren kon plaatsvinden. In alle projecten worden ontmoetingen georganiseerd om voorbij de *usual suspects* te komen.

The Camp, foto: Mike Harris / Academie voor Beeldvorming

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

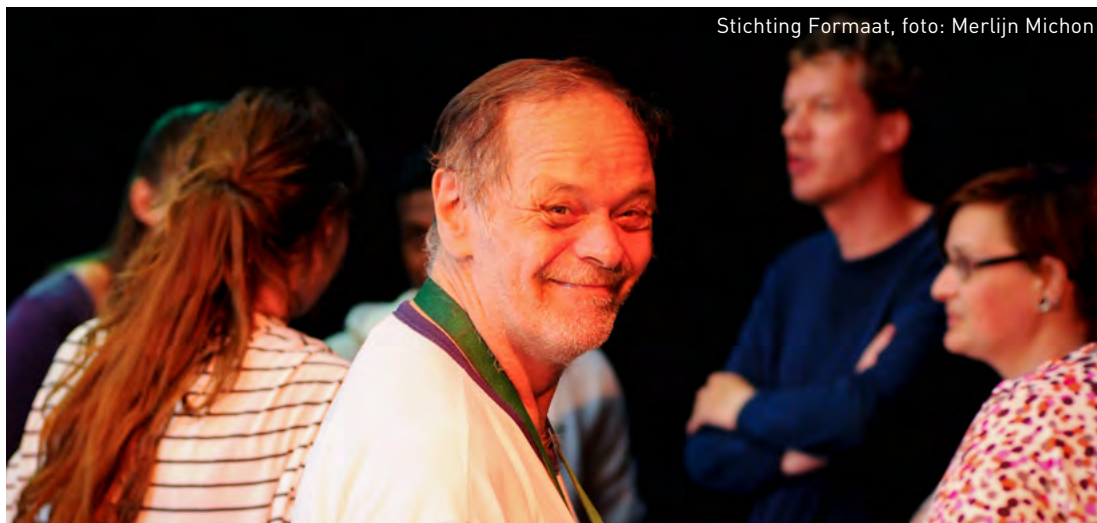
THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Stichting Formaat, foto: Merlijn Michon

ZELFREGIE EN 'SAMENREDZAAMHEID'

De uitdaging

Sinds de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo), zijn gemeenten verantwoordelijk voor de lichte zorg die voorheen onder de AWBZ viel. Tegelijkertijd werden gemeenten verantwoordelijk voor de gehele jeugdzorg. Deze en de andere transities gaan samen met een inhoudelijke vernieuwing waarin voorzieningen en hulpverleners zich richten op de versterking van de eigen kracht van mensen met een zorgvraag en hun omgeving.

Het kabinet heeft ook besloten tot extramuralisering van de AWBZ. Dat betekent dat ouderen, mensen met een verstandelijke beperking of GGZ-problematiek zo

lang mogelijk thuis blijven wonen. De extramuralisering is geen onderdeel van de decentralisatie, maar vindt gelijktijdig plaats waardoor de veranderopgave voor gemeenten extra complex is.

Concrete vraagstukken

- ➔ Hoe stel je mensen met een zorgvraag centraal en geef je hen regie?
- ➔ Hoe verbreed je de netwerken van personen met een zorgvraag?
- ➔ Hoe stel je vragen naar zwaardere vormen van zorg onder ouderen, jongeren en kinderen uit?
- ➔ Hoe word je een ouderen- en dementievriendelijke gemeente?

Wat zeggen bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstprojecten gericht op zelfregie en 'samenredzaamheid'?

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

"Een paar jaar geleden sprak ik in een van de hobbycentra hier een vrouw en die vertelde me: 'Ik heb geen droom over hoe ik verder kom in mijn leven. Maar ik kom hier en ik ben hier begonnen met schilderen'. Nu sprak ik haar kort geleden weer: binnenkort exposeert ze! Ze was opgebloeid in het hobbycentrum waarin ze samen met andere mensen niet op basis van haar beperking maar op basis van haar talent aan het schilderen was geslagen. Zo is kunst ook een vorm van greep krijgen op je eigen leven, zelfvertrouwen krijgen en niet meer in de hoek zitten waar de beperking definieert wie je bent."

Paul Gielen (D66), raadslid, gemeente Eindhoven:

"Sociale professionals helpen individuen vanuit hun zorgvraag. Dat kan belangrijk zijn, maar staat los van gemeenschapszin. In kunstprojecten is het vaak precies omgekeerd: kunstenaars denken vanuit het collectief. Ze pakken vragen op als: hoe geef je sámen vorm aan de openbare ruimte zodat verschillende groepen worden uitgelokt om te bewegen of samen in actie te komen? Het kunstproject is het platform waar mensen elkaar ontmoeten. De uitkomst is dat vanuit de betrokkenheid die daar ontstaat, mensen voor elkaar blijven zorgen. We moeten als gemeenten dus niet alleen op de uitkomst sturen en subsidiëren, maar juist ook op die platformfunctie."

Hoe stel je mensen met een zorgvraag centraal en geef je hen regie?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Voor mensen die we rekenen tot de 'kwetsbare groepen' in de samenleving, is het vaak eerst nodig om hun eigen kracht en kwaliteiten te versterken, voordat zij actief aan de samenleving deelnemen.

Hoe bereik je mensen met een zorgvraag – zij die langer thuis wonen en minder makkelijk 'vindbaar' zijn?

Hoe werk je vervolgens aan hun *empowerment* en stimuleer je specifieke vaardigheden waardoor ze weer meer regie over hun eigen leven krijgen?

Inspiratie: mentale beweging

[Fit-ART](#) ontwikkelt en organiseert cultuureducatie-projecten voor en mét ouderen. Fit-ART daagt ouderen uit om zich kunstzinnig te ontwikkelen, zich te verbazen over onvermoede eigen talenten. Doel van de projecten is om ouderen vooral mentaal in beweging te krijgen, om weer te denken in oplossingen en meer grip te krijgen op de omgeving. De projecten zijn gericht op zowel vitale ouderen als ouderen met een zorgvraag (thuiswonend of in een zorginstelling). Fit-ART werkt in meerdere Gelderse gemeenten en in Overijssel met ouderen én mantelzorgers – in dorpen en wijken en in zorgorganisaties. De gemeenten Lochem en Winterswijk investeren –vanuit de Wmo– in projecten van Fit-ART. Sinds 2014 is Fit-ART één van de 9 kwartiermakers van het nationale programma [Lang Leve Kunst](#). In 2017 starten ze met de gemeente Deventer het tweejarig traject *Age Friendly Cultural Cities*.

De inspiratie: laat de zorgvrager zelf aan het woord over zijn vraag en het antwoord!

Een andere manier waarop participatieve kunstpraktijken de mens centraal stellen is door ze zelf te laten aangeven wat ze nodig hebben. Hun stem en behoeften het vertrekpunt laten zijn. In de participatieve theaterprak-

Stichting Formaat, foto: Merlijn Michon

tijk van [Stichting Formaat](#) ligt het eigenaarschap van de werkprocessen altijd bij de deelnemersgroepen (**participatief**). De groep bepaalt welke onderwerpen relevant zijn (**contextueel**). De filosofie van **participatief** theater is bovendien dat je mensen niet moet vertellen wat ze moeten doen om hun situatie te verbeteren. Dat weten ze uiteindelijk zelf het beste. De voor de deelnemers relevante thema's worden theateraal verkend en uitgespeeld (**artistiek**). Als mensen naar een theaterscène kijken die uit hun leven gegrepen is, zijn ze in staat om zichzelf in deze situatie waar te nemen en hier vervolgens over na te denken. Zulke scènes gebruikt Formaat om de deelnemers het verleden te laten analyseren of de toekomst te onderzoeken. Dat gebeurt bij **participatief** theater allereerst op een veilige manier binnen de groep. De volgende stap is een forum-theatervoorstelling waarin het gaat om de dialoog tussen deelnemers, hun omgeving en betrokken instanties en organisaties. Zodat ook bij deze partijen de stem, de dilemma's en

voorstellen van de deelnemers gehoord worden. Vanuit de verschillende perspectieven van de betrokkenen – óók van de groep met de zorgvraag – wordt gezamenlijk gezocht naar alternatieve denk- en handelingskaders.

Onderzoek laat zien dat het resultaat van deze werkwijze voor de deelnemers met name tot uitdrukking komt op het vlak van persoonlijke ontwikkeling en emotioneel welzijn. Ook hebben deelnemers het gevoel dat de regie over het eigen leven toeneemt (**transformatief**).

Rollen van Formaat

In de theaterateliers van Formaat komen mensen met uiteenlopende zorgvragen en zorgmijders bijeen. Formaat fungeert als **coach** en biedt een veilige setting waarbinnen deelnemers drempels die ze ervaren of de knelpunten in hun relaties met instanties kunnen verkennen vanuit hun eigen perspectief en kunnen formuleren hoe het ook anders zou kunnen. Naast dat Formaat

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

mensen met uiteenlopende zorgvragen bijeenbrengt, worden zij ook in contact gebracht met peers, instanties en overige relevante organisaties. Formaat is dus ook **verbinder**. De forum-theatervoorstellingen spelen de rol van **communicator**: daarin klinkt de stem van de mensen met een zorgvraag en ontstaat er een bredere dialoog. Deze werkwijze vervult tegelijkertijd de rol van **vormgever** en **evaluator**. Want het is een andere manier van werken om de mens centraal te stellen en te *empoweren*, en een manier om de gevolgen van bestaande regels en benaderingen voor mensen met een zorgvraag onder de loep te nemen.

Bestuurders en ambtenaren over Formaat

Nel Noel (Leefbaar Rotterdam), voorzitter gebiedscommissie Feijenoord, gemeente Rotterdam:

“Formaat bereikt met Theateratelier Bloemhof mensen die aan de zijkant van de samenleving staan. Velen verwerken tijdens het wekelijkse theateratelier dingen die ze hebben meegemaakt. Maar er komen ook andere zaken, zoals schuldproblematiek aan het licht. Die zaken kunnen meteen opgepakt worden door welzijnsorganisatie DOCK. Dat is belangrijk, want dat soort problematiek krijg je anders niet in beeld. Zonder dit atelier verdwijnen deze mensen vaak snel weer uit het zicht van hulpverlenende instanties.

Als ik bij een voorstelling van Formaat in het publiek zit dan zie ik medewerkers van DOCK heel begripvol en ondersteunend op de spelers reageren. Ik zie dan andere mensen in het publiek – met soortgelijke uitdagingen in het leven – opveren en denken: ‘Hé, ik wilde nooit iets met DOCK te maken hebben, maar misschien zijn ze zo slecht nog niet!’. Het neemt dus voor een deel ook het wantrouwen naar instanties weg.”

Stichting Formaat, foto: Merlijn Michon

Hoe verbreed je de netwerken van personen met een zorgvraag?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN-REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Om terug te kunnen vallen op informele zorg heb je een netwerk nodig. Een deel van de mensen met een zorgvraag heeft echter geen (sterk) netwerk. Mensen op hoge leeftijd zien hun netwerk steeds meer wegvallen. Mensen met GGZ problematiek hebben vaak geen of een erg klein netwerk. Hoe kun je mensen faciliteren om hun netwerken te verbreden?

De inspiratie: wanneer zijn burgers bereid hun buurtgenoten te helpen?

Participatieve kunstpraktijken zijn **verbinders**. Mensen met en zonder zorgvraag kunnen door samen iets moois te maken elkaar op laagdrempelige wijze ontmoeten, kennis maken en een verbinding aangaan.

Vaak nemen deze kunstpraktijken de rol van **onderzoeker** aan, zoals het artistieke onderzoeksproject [Jouw zorg is mij een zorg](#). Daarin onderzochten Willemieke van den Brink ([echter ontwerp](#)) en Anne Marth Kuilder ([Ministerie van Onverwachte Zaken](#)) in Zwolle hoe je burens meer bij elkaar kunt betrekken. Welke contactversterkers tussen burens kunnen we ontwerpen zodat kleine hulpvragen in de toekomst makkelijker gesteld kunnen worden?

Een voorbeeld waarin de kunstpraktijk naast onderzoeker ook de rol van **vormgever** van alternatieve structuren aanneemt is [Zorgvrijstaat Rotterdam West](#). Social designer Dennis Lohuis en bestuurskundige Alexander Hogendoorn starten het initiatief in januari 2014. Centraal staat de samenwerking van bewoners, ondernemers en (wijk)professionals (**participatief**), met uiteenlopende achtergronden maar allemaal woonachtig en/of werkend in de Rotterdamse wijken het Oude Westen, Middelland en het Nieuwe Westen. Individuele buurthulp wordt omgezet in collectieve buurtvoorzieningen waarin mensen met elkaar voor elkaar kunnen zorgen (**contextueel**). Het langere termijn doel is een zorgcoöperatie van en voor bewoners van Rotterdam-West waarin ze met elkaar voorzieningen organiseren en een stem hebben in de inkoop van zorg en de (beleids)keu-

Jouw zorg is mij een zorg

zes die op het gebied van zorg en welzijn moeten worden gemaakt (**transformatief**).

Het **artistieke** zit in het conceptueel vormgeven van de verbindingen. In meerdere activiteiten werken ze aan een netwerk van fijnmazige verbindingen tussen vraag en aanbod van mensen die wat voor een ander kunnen en willen betekenen, en van spullen en materialen die voorhanden zijn voor mensen die daar behoefte aan hebben. Onder de vlag 'Aanschuiven!' werken ze aan een eet-infrastructuur met maaltijden voor en door de buurt met name voor bewoners die een warme maaltijd goed kunnen gebruiken. Met de klussendienst 'Het Zal Werken!' verrichten ze kleine aanpassingen in woningen en creëren ze nieuwe oplossingen wanneer bestaande hulpmiddelen niet voldoen zodat mensen langer thuis kunnen wonen. Ze bieden huishoudelijke hulp, buurtmantelzorg en ze werken aan hulpstructuren voor mensen met schulden en financiële zorgen en een pre-

ventieve aanpak voor mensen met een psychiatrische achtergrond. 'Aankaarten!' is een initiatief om trainers te trainen en netwerken slim te maken in de veranderingen die gaande zijn.

De inspiratie: ouderen, vrijwilligers en mantelzorgers

Actieve kunstparticipatie dient meerdere doelen: het draagt bij aan het gevoel van welzijn, het haalt mensen uit hun huis en mogelijk isolement en het levert nieuwe contacten op. Het kan op die manier werken als een preventief middel: hoe beter iemand zich voelt hoe minder de vraag naar zorg zal zijn. Tegelijkertijd wordt er gebouwd aan een netwerk waaruit mensen kunnen opstaan voor het geval er informele zorg gevraagd wordt. Ook voor de vrijwilligers die veelal de participatieve kunstpraktijken mede ondersteunen is het een vorm van activering en participatie.

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Een voorbeeld is het [Lang Leve Kunst](#) programma van de Gruitpoort, centrum voor de kunsten Doetinchem, in samenwerking met een breed palet van zorg en welzijnspartners uit de regio. Dit programma is onderdeel van het nationale kwartiermakersprogramma [Lang Leve Kunst](#). In het Doetinchemse programma worden vrijwilligers (naobers) gecoacht door kunstprofessionals bij de uitvoering van kunstactiviteiten met ouderen (**artistiek**). Het programma bevordert daarnaast structurele cultuurparticipatie van ouderen door culturele activiteiten in de directe omgeving van en mét ouderen te organiseren (**participatief**). Cultuurdeelname wordt ingezet als middel om mensen vitaal te houden en in contact te brengen met andere mensen.

Er is een vast aanbod aan artistieke activiteiten, maar er zijn steeds meer vrijwilligers die vanuit passie en overtuiging activiteiten ontwikkelen. Deze vrijwilligers zijn vitale ouderen, maar ook 20'ers die een baan zoeken of scholieren (**contextueel**).

Het programma wordt als leuk ervaren door de ouderen én de naobers. Het bezorgt de soms kwetsbare of eenzame ouderen onverwacht mooie momenten. In de woorden van enkele deelnemers:

“Nog maar zelden genieten we zo! Vooral de hiphop muziek maakte veel indruk”.

“Nooit gedacht dat ik nog eens op het podium zou staan. Dit was de mooiste middag sinds tijden.”

Lang leve kunst / Gruitpoort

In de intergenerationele activiteiten wordt de blik van de jongeren verbreed en ervaren de ouderen welke betekenis zij en hun verhalen kunnen hebben voor andere generaties. (**transformatief**)

Een ander voorbeeld is het project [De Tafel van Vier](#), dat wordt georganiseerd onder de vlag van [Zona's Kiosk](#) van de stichting Kunst in de Zorg. Kunst en theater worden ingezet om vrijwilligers (vitale senioren) in de ouderenzorg te inspireren. Hoe motiveer je mantelzorgers en welke handvatten geef je ze mee? Aan de hand van de eigen talenten en kunde werken de vitale senioren met kwetsbare ouderen in zorgcentra en ouderen in de wijk rondom verschillende thema's: 'Spel Salon' (terugspeeltheater), 'Persoonlijke Postbodes' (briefwisselingen opzetten), 'Goud Zoeken' (de eigen talenten/achtergronden aanboren) en 'Maak Er Wat Van' (materiaalgebruik met mensen met dementie).

Rollen van kunstprojecten in de zorg

De kunstpraktijken nemen een rol als **coach** voor de mensen die zich willen inzetten voor mensen in hun omgeving. Het biedt mogelijkheden voor vitale en minder vitale ouderen om actief deel te nemen en positieve ervaringen te beleven. De kunstpraktijken zijn tevens **verbinders** tussen de mensen met een zorgvraag en de mensen die zich voor hen willen inzetten. De praktijken zijn **vormgever** van nieuwe manieren van het ondersteunen van mantelzorgers.

Bestuurders en ambtenaren over kunstprojecten in de zorg:

Kees Telder (D66), wethouder Wmo, Maatschappelijke Opvang, Ouderen, Armoedebeleid en Burgerparticipatie, gemeente Doetinchem:

“Voordat je aan een kunstproject als Lang Leve Kunst begint, zou je al moeten kijken hoe je het structureel kan maken. Dit is misschien mogelijk doordat je er gaandeweg achter komt dat je andere zorgactiviteiten niet meer hoeft te financieren.”

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De inspiratie: Het Danspaleis

Uitgangspunt van [Stichting Danspaleis](#): 'Je bent oud en je wil wat! Samen feesten op je favoriete muziek. Juist als je oud bent, want dansen verleer je nooit.' Het Danspaleis is een ouderwets gezellige disco voor ouderen (**participatief**) met de sfeer van de jaren '40 en '50 (**contextueel**). Iedereen is welkom in het Danspaleis: buurtbewoners, familieleden en zorgpersoneel. De dansende gastheren bestaan uit oudere en jongere vrijwilligers. Dit theateraal mini-evenement (**artistiek**) wordt aangeboden in zorgcentra, maar ook in wijkcentra of op festivals.

Sinds maart 2016 is de nieuwe formule Een Praatje en een Plaatje toegevoegd. Bij deze mobiele huiskamerdisco gaan vrijwilligers op bezoek bij ouderen thuis met een draagbare platenspeler en singeltjes met muziek van toen. Aansluitend aan de huisbezoeken begeleiden zij de ouderen naar een danspaleis in de buurt. Het uitgangspunt is hier: 'Muziek verbindt, gaat dwars door alle barrières heen en vormt daarom het middel om een praatje te maken.' In verschillende wijken van Amsterdam en Rotterdam zijn vrijwilligers getraind en beleven zij samen met ouderen plezier aan het praatje en het plaatje.

Rollen van het Danspaleis:

Het Danspaleis neemt een rol als **onderzoeker**: waar gaat het nu werkelijk om in het leven van ouderen, ook als ze niet meer zo vitaal zijn? En schetst daarbij een duidelijk beeld: het gaat om plezier beleven en contact hebben. Het is daarnaast een **vormgever** van een activiteit, een interventie, die ouderen aanspreekt maar die niet in het reguliere zorg en welzijnsaanbod voorkomt. Tenslotte is het Danspaleis een **verbinder**: tussen ouderen onderling en tussen ouderen en de jonge en oudere vrijwilligers die het Danspaleis actief betreft. Ouderen kunnen eveneens de banden met hun familie aanhalen door ze uit te nodigen voor een middag dansen.

Het Danspaleis, foto: Anne Smeets

Bestuurders en ambtenaren over Het Danspaleis

Jeroen van Berkel (PvdA), lid dagelijks bestuur Amsterdam-West:

"Tijdens een middagje uit naar Het Danspaleis gebeuren minimaal drie dingen. Mensen bewegen, al kan dat ook met sport. Maar op zo'n middag worden óók herinneringen opgehaald, mensen zijn weer even terug in die fijne oude tijd. En ten derde is het goed voor de sociale contacten. Het is een middag uit met elkaar, met mensen die je al kent en met nieuwe mensen die je ontmoet. Voor het stadsdeel snijdt het mes dus aan vele kanten: via initiatieven als Het Danspaleis help je mensen om gezonder en langer thuis te wonen. Je bent bezig met het welzijn van ouderen. En Stichting Danspaleis werkt eraan een onderneming te worden. Door hen te steunen stimuleren we ondernemerschap en dat is ook een beleidsdoel."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Hoe stel je vragen naar zwaardere vormen van zorg onder ouderen, jongeren en kinderen uit?

De uitdaging

Het liefste zou je natuurlijk zorgvragen waar mogelijk willen voorkomen. Zeker de vragen naar zwaardere en duurere vormen van zorg. Hoe werk je preventief?

De inspiratie: vitale ouderen

Iedere bestuurder en ambtenaar die in deze gids aan het woord komt, noemde preventie als grote winst van het investeren in creatieve activiteiten 'aan de voorkant' ter voorkoming van zwaardere vormen van zorg. Er bestaan verschillende artistieke interventies gericht op 'fit en vitaal', maar ook op de vraag wat gezondheid is en hoe je beter oud kunt worden.

[Buiten Komt Voorbij](#) is een interactieve fietsinstallatie, van Carien Poissonnier en Job van Nuenen, die fysieke en mentale beweging stimuleert bij dementerende mensen. Zo lang de dementerenden trappen, blijven de beelden bewegen. Zoals in een reminiscentie-project verwijzen de beelden naar herkenbare dingen uit het verleden. De installatie wordt gebruikt in zorgcentra in onder andere Arnhem, Utrecht en Tilburg.

Een voorbeeld van preventief werk en onderzoek naar het voorkomen van toekomstige zorg is [Beter oud worden in Noord-Holland](#). Dit is een samenwerking van zorgorganisatie Omring en Meneer de Leeuw. Het uitgangspunt is: kijken we passief toe hoe Nederland zich buigt over de gevolgen van de grote bezuinigingsopgave? Of proberen we het zelf anders te organiseren (transformatief)? Dat laatste dus. Daartoe is een tijdelijk vernieuwingsnetwerk van bewoners, ondernemers, zorgprofessionals en ambtenaren gevormd (participatief). Onder begeleiding van Meneer de Leeuw (artistiek) gingen alle betrokkenen in gesprek over de vraag: hoe word je beter oud in Noord-Holland? (contextueel) Dit resulteerde in de toekomstagenda THUIS. Geïnspireerd door dit toekomstbeeld zijn de pioniers nu bezig

Buiten komt voorbij, foto: Job van Nuenen

met het ontwikkelen van experimenten om deze toekomst dichterbij te brengen. In de zogenaamde THUIS LABs (virtuele en fysieke ontmoetingsplekken) werken zij toekomstscenario's uit, zoals de mantelzorgmarinier, het zorgmuntje, vitale kernen en een waardig einde.

Rollen van participatieve kunstpraktijken gericht op preventie:

De rollen van de participatieve kunstpraktijken als in die van Meneer de Leeuw zijn divers: onderzoeker, verbeeldenaar, verbinder, communicator, evaluator (hoe gaat het nu dan?) en vormgever. De preventieve interventies zoals die van [Buiten Komt Voorbij](#) zitten dicht tegen de rol van coach die mensen verleiden tot bewegen. Ook zij zijn vormgever en produceren alternatieve werkwijzen of producten.

Bestuurders en ambtenaren over de preventieve werking van participatieve kunstpraktijken:

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

"Waar je als mens kunt meedoen, gezien en gewaardeerd wordt, is er minder consumptie van zorg. Of het nu gaat om mensen die bewegen, met hun moestuin bezig zijn

of met kunst. Het moet leiden naar je prettiger voelen, je gezonder voelen en dus minder consumptie van zorg."

Kees Telder (D66), wethouder Wmo, Maatschappelijke Opvang, Ouderen, Armoedebeleid en Burgerparticipatie, gemeente Doetinchem:

"Er is een positieve impact van cultuurparticipatie op vitaliteit, gezondheid en welbevinden van ouderen. Er zijn zeker kostenbesparende effecten in de zorg te behalen door dit soort innovatieve culturele programma's. De zorgvraag van ouderen kan er op z'n minst door worden uitgesteld."

Jan Jans, programmamanager Wijkaanpak, gemeente Arnhem:

"In Arnhem hebben we als een van de publieke waarden geformuleerd dat mensen in een veilige en een gezonde stad kunnen leven. Dan staan we dus gezamenlijk voor de vraag hoe gaan we die gezondheid waarmaken. Ik vind dat je altijd als gemeente en als uitvoerder moet kunnen aanwijzen hoe het concrete is verbonden met het abstracte en andersom. Een project als Buiten Komt Voorbij illustreert dat op prachtige wijze."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN-REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De inspiratie: jongeren en kinderen

Veel theatermakers voeren het gesprek met jongeren (en hun omgeving) over zaken die in een uit de hand gelopen stadium tot meer zorg en hogere kosten leiden. Zoals [Stut Theater](#) in Utrecht en het [Rcth](#) en [Stichting Formaat](#) in Rotterdam. Zij maken theatervoorstellingen voor scholen, waaronder het cluster 4 onderwijs en ISK. De theaterstukken gaan over onderwerpen als drugs, comazuipen, onveilig vrijen, groepsdruk, criminaliteit of radicalisering. Op initiatief van [Kracht van Beleving](#) heeft theatermaker Maartje Wikkerink (Theatergroep Nachtbaard) de theatervoorstelling [Stillen](#) gemaakt op basis van haar eigen ervaring met anorexia en boulimia nervosa en de verhalen van lotgenoten. Bij de voorstelling hoort het Verwoordenboek, verwerkingsmateriaal wat in groepen en individueel gebruikt kan worden, en een lesbrief voor het onderwijs.

Andere initiatieven zetten in op 'houd ze van de straat, stimuleer ze, voorkom erger!' Bijvoorbeeld [het Rotterdamse HipHopHuis](#) dat jongeren bereikt voor wie cultuurparticipatie niet vanzelfsprekend is. Onder de naam [Each One Teach One](#) presenteert het HipHopHuis een educatief programma voor scholieren in het voortgezet onderwijs. Beatboxen, breakdance, graffiti, rap, streetdance: het aanbod workshops, dagprogramma's en lessenreeksen zijn zeer gevarieerd en sluiten aan bij de belevingswereld van de doelgroep. Het doel is talentontwikkeling en empowerment. De deelnemende jongeren koppelen de aangeleerde vaardigheden terug naar het dagelijks leven.

Een manier om kinderen in de jeugdzorg en jonge vluchtelingen te inspireren biedt [Kunstkameraden](#) van [Stichting de Cultuurkantine](#), Breda. De Cultuurkantine maakt koppels van kunstenaars en kinderen. Even los van regels en procedures, kunnen ze in samenwerking met de kunstenaars kind zijn. Door kunst te maken krijgen kinderen de ruimte om hun verhaal te vertellen en te laten zien wie ze zijn. Zo wordt kunst ingezet voor empowerment van kinderen die zich in een achterstandspositie bevinden. Het bevordert op positieve

Kunstkameraden, foto: Lighthouse Studio | Pim Evers

wijze hun interactie met de maatschappij en hun verdere ontwikkeling.

Rollen van participatieve, preventieve kunstpraktijken:

Ook kunstenaars in deze projecten zijn **vormgevers** van nieuwe werkwijzen en methoden om op alternatieve wijze kinderen en jongeren te bereiken en met hen te werken. Ze zijn **coach** door de begeleiding die ze bieden in het uitbouwen van de eigen talenten en het vinden van de eigen kracht.

Bestuurders en ambtenaren over Stichting de Cultuurkantine

Anne-Rienke Hendrikse, beleidsadviseur Cultuur en Onderwijs, gemeente Breda:

"Stichting de Cultuurkantine levert een belangrijke en belangwekkende bijdrage aan de verbinding tussen de

sector cultuur, onderwijs, welzijn en zorg. Onderzoek heeft aangetoond dat de Cultuurkantine positief effect heeft op de kinderen in de jeugdzorg en in asielzoekerscentra."

Josien Paulides (CDA), raadslid, gemeente Waalwijk en senior programma adviseur Fonds voor Cultuurparticipatie:

"Ik zie kansen voor de gemeente om te innoveren met kunst en cultuur in de jeugdzorg. Want deze kinderen ervaren veel drempels om aan kunst en cultuur te doen. Ze wonen in verschillende gezinnen, kunnen geen hobby's opbouwen. Ze hebben vaak last van een loyaliteitsconflict met eigen (pleeg)ouders. Juist kunst en cultuur, maar ook sport, kunnen die kinderen een eigen identiteit geven. Zet als gemeente samen met de aanbieder van de jeugdzorg in op innovatie."

Hoe word je een ouderen- en dementievriendelijke gemeente?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

De bevolking vergrijsst. De groep ouderen groeit en dat brengt vraagstukken met zich mee op het gebied van onder meer zorg en welzijn. Zo is over zo'n 15 jaar het aantal dementerenden in een gemeente min of meer verdubbeld. Als je uitgaat van 2 of 3 mantelzorgers per dementerende, dan gaat het om grote groepen mensen. Hoe kun je je daar als gemeente op voorbereiden?

De inspiratie: dementievriendelijke gemeenten

Gemeenten hebben te maken met langer zelfstandig wonende ouderen. Dit geldt ook voor ouderen in de eerste fasen van dementie. Dat maakt dat de zorg voor dementerende ouderen nu meer bij de gemeenten ligt. Veel gemeenten willen hier de aandacht aan geven die het verdient. Door zich uit te roepen tot [dementievriendelijke gemeente](#) geven ze aan dat ze mensen met dementie faciliteren om zo lang mogelijk in de eigen omgeving te blijven wonen. Dat ze kunnen blijven meedoen en zich veilig blijven voelen.

Een dementievriendelijke gemeente verhoogt daartoe de levenskwaliteit van de persoon zelf en ondersteunt zijn omgeving zoals mantelzorgers, familieleden en vrienden. Er worden activiteiten georganiseerd om bewustzijn en begrip te creëren en waar nodig taboes rond dementie te doorbreken bij sport- en cultuurverenigingen. De gemeenten faciliteren Alzheimer Cafés, informatieavonden, trainingen, ontmoetingen, et cetera.

Eerder werden in [Hoe verbreed je de netwerken van personen met een zorgvraag?](#) de theatrale werkwijzen genoemd die vrijwilligers in [De Tafel van Vier](#) aangeleerd krijgen. Ook [De Stichting Koffer](#) werkt met artistieke middelen die mensen inzetten om hun relatie en omgang met hun geliefden met dementie vorm te geven. Ook biedt de stichting theaterproducties aan om het gesprek over dementie te voeren. [Het Odensehuis Amsterdam](#) is een inloop, informatie en ontmoetings-

centrum voor mensen met dementie en hun familie en vrienden. De agenda zit vol creatieve activiteiten. Sinds kort biedt het ook activiteiten aan in het kader van de 'zorgpauze', een nieuw project met mogelijkheden voor respijtzorg tijdens de weekenden, korte meerdaagse zorgpauzes en andere rustpunten voor mantelzorgers en mensen met dementie.

Rollen van dementievriendelijke, participatieve kunstpraktijken:

De kunstpraktijken spelen hier verschillende rollen. Ze zijn [onderzoeker](#) en helpen mensen op een andere manier naar dementie te kijken en ermee om te gaan. Ze zijn [communicator](#) en faciliteren het gesprek en de omgang tussen mantelzorgers en personen met dementie. Ze zijn [vormgever](#) van werkwijzen waarin de omgeving van dementerenden handvatten krijgen om met dementie en hun geliefden om te gaan.

Bestuurders en ambtenaren over

Bob Terlingen, programmamanager Sociaal Domein, gemeente Brummen:

"Je moet out-of-the-box denken in het mantelzorgbeleid om de mantelzorger in beeld te krijgen en het gesprek met ze aan te kunnen gaan. Als gemeente proberen we het ook met literatuur. Zo hebben we de nodige exemplaren van het boek 'Een warme jas. Voor mantelzorgers' van Ineke Ludikhuizen ingekocht. Zij was zelf twee jaar fulltime mantelzorger van haar man, Willem Aantjes. We bieden het aan met de vraag of mensen zich in die ervaring herkennen. Als aanknopingspunt voor het gesprek."

De inspiratie: ouderenvriendelijke gemeenten

Cultuurparticipatie blijkt een positief effect te hebben op de vitaliteit, de gezondheid en het welzijn van ouderen. De steden Amsterdam, Den Haag, Eindhoven, Leeuwarden, Maastricht en het Fonds voor Cultuurparticipatie tekenden daarom in 2015 het convenant '[Lang Leve Kunst. Op weg naar Age Friendly Cities](#)'. Hiermee zetten ze zich in voor lokale verduurzaming van cultuurparticipatie door ouderen binnen zowel het cultuur- als Wmo-beleid. Met Cultuur+Ondernemen ontwikkelden ze strategieën voor een duurzame financieringsmix om het draagvlak voor dit thema te vergroten.

De Stichting Koffer, foto: Pauline Gerner (De Kloof, Granny's World Wide Wanderings)

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

In elke stad wordt één project (of verzamelprogramma) door de gemeente zelf ondersteund en één project vanuit het Fonds voor Cultuurparticipatie. In Amsterdam steunt het fonds [Twee keer kijken](#) van Foam Fotografiemuseum Amsterdam. Dit project is in nauwe samenwerking ontwikkeld met lokale instellingen, scholen, ouderencentra, GeneratieLab, de gemeente en de doelgroepen zelf. Oudere en jongere buurtbewoners gaan samen aan de slag met fotografie. Om bij te dragen aan sociale cohesie, maar ook om de twee generaties hun talenten te laten (her)ontdekken en te ontwikkelen door actief aan kunstbeoefening te doen.

In Eindhoven betreft [KunstRoute65](#) met [STRP](#) de steeds groter groeiende groep senioren bij het dynamische en innovatieve DNA van Eindhoven met creatieve activiteiten zoals programmeren, graffiti, technologische kunst en design. KunstRoute65 werkt hiervoor samen met Dutch Design Foundation, MU, STRP en Mad Skills. KunstRoute65 is een wegwijzer voor senioren en een platform voor cultuur, zorg en welzijn op het gebied van Age Friendly programming.

In Leeuwarden ondersteunt het fonds [City Proms Embrace](#). CPE zet muziek in als verbindende factor in de maatschappij en als motor voor sociale verandering. CPE verzorgt workshops door professionele musici met geïmproviseerde muziek voor mensen in verschillende stadia van dementie en hun verzorgers, in het thuis en thuis. Daarnaast stimuleren speciaal ontwikkelde trainingen voor mantelzorgers en zorgmedewerkers het dagelijks gebruik van muziek in de zorg.

In Maastricht laten [FASHIONCLASH](#) en Tout Maastricht in het multidisciplinaire project [Let's \(ad\)dress the people](#) mode- en textielkunst, volkscultuur, ambacht, handwerk, immateriële en materiële erfgoed samenkomen. Ouderen en jongeren leren van elkaars 'oude' en 'nieuwe' ambachten.

In Den Haag ontmoeten ouderen die zelfstandig wonen en ouderen die in de zorgcentra wonen elkaar in [Levens-](#)

[kunst](#). Dit is een op maat gemaakt programma van zorgcentrum Florence en Koorenhuis Kunstonderwijs. Ouderen nemen deel aan een koor, dansgroep, theatercursus en een beeldende kunstclub. Verbinding met de omgeving en zelfredzaamheid van de groep zijn de speerpunten van dit programma. Het streven is om de opgestarte clubs na het eerste traject zelfstandig voort te laten bestaan. Hiertoe wordt een toolkit ontwikkeld.

Het convenant is een resultaat van het Long Live Arts programma dat in 2013 van start ging. Het convenant heeft als doelstelling dat in 2020 dertig steden Age Friendly beleid hebben op het gebied van cultuurparticipatie. Doetinchem is een van de gemeenten die zich daar nu op voorbereidt.

Rollen van oudevriendelijke, participatieve kunstpraktijken:

Ook uit deze projecten spreekt de combinatie van eigen kracht, *empowerment* en talentontwikkeling en daarnaast, ontmoeting en het bouwen van relaties en netwerken. De belangrijkste rollen naast *vormgever* van nieuwe werkwijzen en programma's, zijn die van *coach* en *verbinder*.

Bestuurders en ambtenaren over oudevriendelijke, participatieve kunstpraktijken

Maureen Sluiter (VVD), wethouder Onderwijs, Jeugdzorg, Jeugd en Cultuur, gemeente Doetinchem:

"We zien de kruisverbanden tussen kunst en cultuur en het sociale domein. Dat is ook voortgekomen uit goede ervaringen in de praktijk met [Lang Leve Kunst](#) van de Gruitpoort. Dan zie je de effecten en dan kun je daar wat mee."

Karin Martens, senior beleidsadviseur Sociaal Domein, gemeente Maastricht:

"Je ziet in alle projecten die we doen op het snijvlak van kunst, welzijn en ouderen dat kunst een katalysator is voor ontmoeting en verbinding. [FASHIONCLASH](#) voert alle activiteiten heel zichtbaar uit in de openbare bibliotheek zodat ouderen en jongeren er als het ware tegen-

aan lopen. Te veel activiteiten vinden verstopt plaats. Kijk naar ouderen niet als doelgroep, of primair als oudere, maar als mens. Dan worden hun talenten zichtbaar. Maak een meerjaren programma, geen losse projecten, zodat je het effect van kunst en cultuur op welzijn ook echt gaat zien."

FASHIONCLASH, foto: Karen Kikkert

Kunstroute65, foto: Sas Schilten

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Onvergetelijk Stedelijk. Foto: Tomek Dersu Aaron

EENZAAMHEID

De uitdaging

Eenzaamheid is een complex probleem waar veel aan raakt: geen werk, geen inkomen, geen netwerk. Het raakt ook aan vragen rondom zorg en welzijn. Om eenzaamheid aan te pakken dient er een integrale aanpak en een structurele verankering te komen van het thema binnen de lokale sociale infrastructuur.

Het probleem is ook complex omdat eenzaamheid niet voor iedere persoon onder dezelfde omstandigheden optreedt. Ook de verborgenheid van eenzaamheid is lastig. Want wie is eenzaam? En wie wil toegeven dat hij of zij eenzaam is? Schaamtegevoelens vergroten de verborgenheid van eenzaamheid.

Als gevolg van het overheidsbeleid, gericht op zelfredzaamheid en participatie, staan de thema's eenzaamheid en sociaal isolement de laatste jaren hoog op de maatschappelijke agenda. Mensen die in een sociaal isolement leven, beschikken niet over een netwerk van familie, vrienden of bekenden die – indien nodig – mantelzorg of andere vormen van steun bieden. Daarnaast nemen sociaal geïsoleerde ouderen minder deel aan maatschappelijke activiteiten en sociale verbanden. Als zij dan tijdelijk of structureel hulpbehoevend worden, zijn ze volledig aangewezen op professionele hulp. Als informele hulp uitblijft, wordt eenzaamheid een maatschappelijk vraagstuk.

Het thema eenzaamheid is ook relevant in relatie tot mantelzorgers. Zij voelen zich vaker eenzaam dan mensen zonder zorgtaken. De relatie met de naaste is ingrijpend veranderd. Ook de relatie met familieleden kan verstoord worden wanneer de zorg gedeeld wordt met andere familieleden. Het onderhouden van sociale contacten wordt moeilijker door zorgtaken.

Concrete vraagstukken

- ➔ **Waar en hoe bereik je eenzame mensen?**
- ➔ **Hoe kun je eenzaamheid bespreekbaar maken?**
- ➔ **Wat kun je vervolgens doen ter bestrijding van de eenzaamheid?**

Wat zeggen bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstpraktijken gericht op interventies rondom eenzaamheid:

Katja van Staveren, beleidsadviseur Samenlevingszaken, gemeente Bunnik:

“Alles wat met kunsten te maken heeft, draait om zingeving. Zingeving is tevens het basisvraagstuk als je kijkt naar mantelzorgvraagstukken, maar ook naar de Wmo of de Participatiewet. Hoe gaan mensen om met hun achterstand of isolement? Hoe gaan ze om met het gegeven dat ze nooit meer hun fysieke of mentale dromen kunnen realiseren?”

In de gemeente Bunnik worstelen veel mensen met eenzaamheidsvraagstukken. Er is een schilderclub, gericht op contact, maar ook op gezien en gewaardeerd worden. Het gaat om mens zijn zonder beperking. We hebben in onze beleidsnota dan ook een paragraaf opgenomen over het vraagstuk zingeving. Ook vanuit sociaal-culturele activiteiten willen we deze problematiek bestrijden.”

Waar en hoe bereik je eenzame mensen?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Waar vind je de mensen in kwestie? Er zijn verschillende vindplaatsen: bij de huisarts en zorgcentra, maar ook in de supermarkt, op straat en natuurlijk thuis. Kunstenaars kunnen een rol spelen bij het aanspreken van mensen, juist op ongebruikelijke plekken of die binnen het werkkterrein van sociale en welzijnsprofessionals minder voor de hand liggen.

De inspiratie: voor bij de huisarts

In Nieuwegein is gezondheidscentrum De Roerdomp ooit begonnen met Bewegen op Recept: bewegen voor mensen met psychosociale problematiek. Vervolgens werd Welzijn op Recept ontwikkeld. Er werd mensen aangeboden om bijvoorbeeld vrijwilligerswerk te doen, een eetclub te bezoeken of samen iets leuks te doen. Daarnaast was er ook een groep die graag creatief of kunstzinnig bezig wilde zijn. Kunst op Recept is daar het antwoord op.

Kunst op Recept is bedoeld voor mensen met psychosociale problemen. Die kunnen het gevolg zijn van ingrijpende gebeurtenissen, relatieproblemen, verlies van werk of een zieke partner. Deze problemen uiteten zich vaak in lichamelijke klachten, somberheid, stress en angstklachten. Dit kan weer eenzaamheid tot gevolg hebben. Als arts kun je een pilletje geven, maar dat is symptoombestrijding, het doet niets aan de oorzaak van het probleem en lost vaak niets op. Kunst op Recept richt zich op welbevinden, op weer iets doen waar je blij van wordt of wat je weer in contact met anderen brengt. Hierdoor zouden zwaardere vormen van zorg uitgesteld of zelf vermeden kunnen worden (**transformatief**).

Doorverwijzing door huisarts of andere eerstelijns zorgverleners naar een welzijnscoach is het begin. Samen met die coach wordt gekeken waar de behoefte van de persoon in kwestie ligt (**contextueel**). Er wordt gezocht naar maatwerk. Mensen kunnen instappen in een bestaande cursusgroep muziek maken, schilderen of theater. Misschien doen ze het liever alleen of wil iemand

Vertel Min-Waai, foto: Circustheater Stoffel

gewoon alleen maar graag naar een voorstelling maar niet in z'n eentje. Dan wordt er een maatje gezocht (**participatief**). De KOM, kunstencentrum en stadstheater, zet zijn kunstvakdocenten in en biedt hen extra training en scholing om met deze mensen te werken (**artistiek**). Het Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA) monitort tijdens deze pilot de samenwerking tussen de gezondheidszorg, cultuur- en welzijnssector. Het Verwey-Jonker instituut onderzoekt de gezondheidseffecten van Kunst op Recept. Als het succesvol blijkt, is het de bedoeling dat eind 2017 een landelijke uitrol volgt in de vorm van een handreiking voor eerstelijnsgezondheidszorg en professionals in de welzijns- en cultuursector (**transformatief**).

Rollen van Kunst op Recept:

Bij Kunst op Recept is het niet alleen het kunstencentrum, maar nemen de initiatiefnemers gezamenlijk de rol van **verbeeldenaar**: hoe kunnen we op een andere

manier naar gezondheid kijken en die bevorderen? Evenals de rol van **verbinder** tussen de sectoren.

Bestuurders en ambtenaren over Kunst op Recept:

Jan Joost Meijs, directeur gezondheidscentrum De Roerdomp, Nieuwegein:

"Een arts kan wel een pilletje geven, maar dat is symptoombestrijding: het doet niets aan de oorzaak van het probleem en vaak lost het niets op. Kunst op Recept richt zich op welbevinden, op weer iets doen waar je blij van wordt of wat je weer in contact met anderen brengt. De basis is dat we uitgaan van wat iemand kan en niet wat iemand beperkt."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De inspiratie: 'de sprokkelmethode'

De voorbeelden van [Hoe kun je eenzaamheid bespreekbaar maken?](#) laten ook zien hoe je op straat het thema eenzaamheid bij voorbijgangers kunt aankaarten. Een andere manier waarop participatieve kunstprojecten vaak ingangen creëren is de zogenaemde 'sprokkelmethode'. Een voorbeeld is [Vertel mij wat!](#) van Circustheater Stoffel, in onder andere Druten, Wijchen en Berg en Dal. Als eerste worden de vindplaatsen van eenzame ouderen in kaart gebracht via welzijn, ouderenbonden, dagbesteding, lokale activiteiten en evenementen waaraan ouderen deelnemen. Daar worden ouderen benaderd. De gedachte hier is: ook al ga je al jaren naar de dagbesteding of een wandelclub, het is fijn om naar een andere plek te gaan waar je kunt halen en brengen. Waar je je verhaal vertelt, er oprecht geluisterd wordt, je met andere mensen en verhalen in contact komt en je nieuwe dingen leert. Daarnaast worden individuen gericht thuis opgezocht op aangeven van zorg en welzijnspartners.

Na een intensief wervingsproces begint de projectweek. Op maandag is de eerste workshop, waarin de deelnemer gekoppeld wordt aan een vrijwilliger: de 'vertel-ondersteuner.' Samen onderzoeken ze welk verhaal de oudere wil vertellen en komen ze tot de kern daarvan. Deze samenvattingen worden op dinsdag voorgelegd aan jongeren die er een vrije, artistieke vertaling van maken. Deze jongeren komen in beeld via partners in het voortgezet onderwijs of kunstinstituten. Op woensdag volgen de ouderen de tweede workshop en leren ze verteltechnieken. Op zaterdag presenteren de ouderen en jongeren hun gezamenlijk verhaal in een theater voor publiek.

Daarna faciliteren de partners het sociale vervolcontact. Uit de deelnemersgroep komen ambassadeurs voort die actief nieuwe deelnemers helpen werven en mensen die meedoen aan andere activiteiten van Circustheater Stoffel.

Vertel Mij Wat!, foto Circustheater Stoffel

Rollen van Circustheater Stoffel

De participatieve kunstpraktijk vervult de rol van **verbinder**. Daarnaast is het een **vormgever** van een andere manier van ouderen benaderen en van andersoortige activiteiten die ouderen prikkelen om mee te doen. Circustheater Stoffel is in twaalf gemeenten **gecontracteerd zorg-aanbieder** binnen de Wet op de Jeugdzorg en de Wmo.

Bestuurders en ambtenaren over Vertel mij wat!

Sjef van Elk (Dorpslijst Puiflijk/Druten-Zuid), wethouder Zorg, Welzijn en Cultuur, gemeente Druten:

"Vertel mij wat! is een prachtige aanvulling op de andere manieren om eenzaamheid te bestrijden. Want daarvoor heb je binnen een gemeente een aaneenschakeling van activiteiten nodig. Ouderen digitaal wegwijs maken, Open Eettafels waar senioren en vrijwilligers samenkomen, maar ook artistieke vormen."

Rob Ribbink, beleidsadviseur, gemeente Wijchen:

"Ik zie dat Vertel mij wat! de ouderen zelf en hun sociale netwerken versterkt. Het project verbindt ouderen, vrijwilligers en jongeren met elkaar. Daarnaast brengt het ouderen in contact met kunst en cultuur. Je vertelt niet zomaar je verhaal, maar leert hoe je dat op inspirerende wijze voor een publiek kunt doen. We hebben dit project in 2010 als regio opgepakt met een klein Cultuurpact-stimuleringsbudget. Wil je het verduurzamen dan zal je andere budgetten moeten aanboren, zoals die voor de Wmo."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De inspiratie: het stimuleren van aanbod-ontwikkeling

Parels voor de Kunst is hiervan een voorbeeld. Het tweejarig programma werkt als een stimuleringsregeling en bevordert de ontwikkeling van aanbod voor actieve cultuurparticipatie door ouderen (60+’ers) in de gemeenten Zutphen, Lochem en Brummen. De Muzehof, centrum voor de kunsten, is initiatiefnemer en programmatleider in samenwerking met de drie gemeenten. De projecten van Parels voor de Kunst worden georganiseerd door diverse organisaties in de kunst, welzijn en zorgsector in deze gemeenten en spelen in op een lokale behoefte (**contextueel**). Eenzaamheid kan een thema zijn, maar ook het vitaal houden van ouderen of het verbreden van netwerken van ouderen, onderling of intergenerationeel.

In oktober 2015 gingen de eerste projecten van start, de 3e projectronde komt eraan. De culturele projecten kenmerken zich door actieve kunstbeoefening van de deelnemers (**participatief**). Men gaat onder leiding van kunstvakdocenten actief aan de slag met bijvoorbeeld dans, theater, schrijfkunst of met verhalen vertellen (**artistiek**).

Het Geheugen van Zutphen van Gloeidraadjes is een project dat gesteund wordt. Hierin delen 60+’ers herinneringen uit hun eigen Zutphense jeugd met de huidige jeugd uit Zutphen. Er wordt gewerkt in intergenerationele koppels aan de hand van een foto uit de fotocollectie van de 60+’ers. De ouderen schrijven samen met de jongeren de herinnering uit tot een verhaal, de jongeren maken een portretfoto. Vervolgens worden het verhaal en foto’s in een workshop samen uitgewerkt tot een mooi eindproduct.

Ieder project kent een ander transformatief karakter. Het programma zelf is **transformatief** omdat het de mogelijkheid biedt om met financiële steun van Parels voor de Kunst projecten te ontwikkelen. Het resultaat daarvan is een groter netwerk en meer samenwerking in de sectoren kunst, welzijn en zorg.

Daarnaast maakt Parels voor de Kunst gebruik van de inzichten uit de projecten om een methodiek te ontwikkelen. Hiermee kunnen organisaties in de toekomst projecten organiseren op een effectieve wijze, zonder zelf het wiel opnieuw uit te vinden. Zo wordt gekeken naar de specifieke behoeftes van de doelgroep (**contextueel**), naar verschillen binnen de doelgroep, naar samenwerkingskansen en naar de beste aanpak van culturele projecten voor ouderen.

Rollen Parels voor de Kunst:

Door te stimuleren dat de domeinen zorg, welzijn en cultuur gezamenlijk activiteiten ontwikkelen, die actieve kunstbeoefening onder 60+’ers stimuleren, vervult Parels voor de Kunst de rol van **verbinder**. In de individuele projecten die hierdoor tot stand komen, worden ook andere rollen zichtbaar.

Bestuurders en ambtenaren over Parels voor de Kunst:

Bob Terlingen, programmamanager Sociaal Domein, gemeente Brummen:

“We zijn er als gemeente niet goed in om achter de voordeur bij ouderen te komen. Daar maken we ons zorgen over. Bovendien is er een grote groep ouderen die zich niet herkent in de benaming eenzaam. We hebben in Brummen een paar jaar een huisbezoekaanpak gehad. Ondanks alle inspanningen bleek ook dat niet de oplossing. Ouderen doen de deur niet open, willen het gesprek niet aangaan. Ook al komt er een bekende. Wij willen de komende periode vele vormen onderzoeken en dit volledig integraal benaderen: kijken naar de behoefte van de ouderen. Parels voor de Kunst is dan een mooi instrument om mensen te koppelen en zo ook hun vraag op te halen.”

Gloeidraadjes, foto Isabella Zumbrink

Hoe kun je eenzaamheid bespreekbaar maken?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Hoe voer je met mensen het gesprek over hun (eventuele) eenzaamheid? Hebben we er voldoende woorden voor? Hoe kunnen we nog meer naar eenzaamheid kijken?

De inspiratie

Voor [Eenzaamheid](#) is een platform van projecten van verschillende kunstenaars en ontwerpers op initiatief van Young designers & Industry. Deze groep kunstenaars onderzoekt op welke manieren creativiteit kan bijdragen aan het oplossen van actuele maatschappelijke vraagstukken.

In [Taal voor Eenzaamheid](#) gaat Madeline Hageman (ontwerper) op zoek naar handpalm-verhalen over eenzaamheid. Mensen worden in een workshop uitgenodigd om een situatie in hun leven beeldend te beschrijven waarin ze geconfronteerd worden of werden met hun eigen eenzaamheid. Om woorden te geven aan eenzaamheid, verving Hageman in de 22 beschrijvingen van soorten sneeuw, gemaakt en gebruikt door Eskimo's, het woord sneeuw door eenzaamheid. Dan krijg je bijvoorbeeld 'smeltende eenzaamheid' of 'harde korstige eenzaamheid'. Na het opschrijven wordt het verhaal op verschillende manieren teruggekoppeld aan het publiek.

Het project [De Sandwichman](#) van ontwerper Dennis Lohuis, maakt eenzaamheid bespreekbaar en mensen ervaren wat dat betekent voor hun omgang met eenzaamheid. De workshop begint met een korte documentaire over het project. Daarna stellen mensen zich de vraag welke vraag over eenzaamheid ze niet zouden durven stellen. Met deze vraag op een sandwichbord of T-shirt benaderen de deelnemers vervolgens de omgeving om gesprekken op gang te brengen. Na afloop worden de -vaak enerverende- ervaringen uitgewisseld.

Iedereen kent eenzaamheid, iedereen is in meerdere of mindere mate eenzaam. Op grond van dat uitgangspunt

ontwikkelde Martijn Engelbregt een [Een'zaam'heids-wijzer](#). Een soort stroomdiagram met persoonlijke vragen waarmee deelnemers hun persoonlijke 'eenzaamheidsgraad' onderzoeken. Daarna krijgen ze tools in handen om de potentie van de eenzaamheid ten volle te benutten. Het is een lichte en humoristische wijze om eenzaamheid bespreekbaar te maken, terwijl de donkere lagen, vooral de angst voor eenzaamheid, voorzichtig in het licht worden gebracht.

Eenzaamheidswijzer, foto Martijn Engelbregt

Rollen van participatieve kunstprojecten rondom het bespreekbaar maken van eenzaamheid:

Participatieve kunst werkt via verleiding, benadrukt niet het probleem. Hierdoor zijn mensen sneller geneigd deel te nemen aan een project of activiteit. De kwaliteiten van de projecten zijn daarnaast het aankaarten en onderzoeken van de problematiek ([bevrager](#), [onderzoeker](#)), mensen faciliteren er woorden of beelden voor te vinden en het reframen van het begrip ([verbeeldenaar](#)). Zo kan eenzaamheid bespreekbaar gemaakt worden ([communicator](#)). De projecten hebben tevens een [verbindende](#) werking omdat ze mensen actief samenbrengen in een gesprek rondom eenzaamheid, in workshops en op straat.

Bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstprojecten rondom het bespreekbaar maken van eenzaamheid:

Het [VerweyJonker Instituut](#) volgde in 2013 deze projecten gevolgd. Hoewel ze niet tot effectmeting kwamen, benoemen ze in hun rapport de potentie van social design om eenzaamheid bespreekbaar te maken:

"De aanvliegroute is anders dan de reguliere ondersteuning of hulpverlening. De projecten bereiken meer mensen dan alleen hulpbehoevenden. Ook benaderen de projecten ieder mens op hetzelfde niveau; er is geen onderscheid tussen hulpgevers en hulpbehoevenden. Tevens is het bereik van mensen die te maken hebben met emotionele eenzaamheid groter. Daarnaast is het eenvoudiger mensen te bereiken, er is immers geen lijstje nodig met herkenningspunten van eenzaamheid. Daarbovenop zien we dat kunstenaars in de projecten doorgaans goed in staat zijn in te spelen op verschillen in context. Hulpverleners kunnen hier zowel van leren als in een eventuele samenwerking hun voordeel mee doen."

De Sandwichman, foto Dennis Lohuis

Wat kun je vervolgens doen ter bestrijding van de eenzaamheid?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Wat voor activiteiten en programma's kun je als gemeente of gemeentelijke gezondheidsdienst ondersteunen om de vitaliteit van ouderen te waarborgen, gevoelens van eenzaamheid te voorkomen of mensen te versterken die al in sociaal isolement verkeren?

De inspiratie: bestrijden eenzaamheid mantelzorgers

Veel kunstpraktijken bestrijden eenzaamheid door te zorgen voor momenten van positief, ontspannen contact tussen mantelzorger en de persoon met de zorgvraag. Zo ook het project [Onvergetelijk Stedelijk](#). Dit is een maandelijkse rondleiding voor mensen met dementie en hun dierbaren, geïnitieerd door het Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Abbemuseum Eindhoven. Door tijdens de rondleiding verhalen, herinneringen, associaties en ideeën te delen, brengen deelnemers samen de kunstwerken tot leven. De speciaal opgeleide rondleider helpt hen hierbij op weg met prikkelende vragen en creatieve opdrachten. De Onvergetelijk rondleidingen worden inmiddels in 12 Nederlandse musea gegeven.

Een ander voorbeeld is [Atelier Voor Twee](#). Deze cursus van Cultuurhuis Wherelant in Purmerend werkt prikkelend voor zowel mantelzorger als diens partner of familielid/vriend met dementie. Het zijn beeldende activiteiten waar, ongeacht leeftijd of ervaring, geleerd wordt en ontwikkeling plaatsvindt. Naast de vaste docent zijn er vrijwilligers aanwezig voor persoonlijke begeleiding. Een casemanager van de Zorgcirkel, die de deelnemers goed kent, komt op gezette tijden langs. Met name voor ouderen geldt dat actieve kunstbeoefening positieve effecten heeft op de uiting van gevoelens en ervaringen. Het creatieve proces versterkt het zelfvertrouwen en het gevoel van welzijn.

Atelier voor twee, foto: Wherelant

Rollen van participatieve kunstpraktijken rondom eenzaamheidsbestrijding

De belangrijkste rol die de kunstpraktijken hier vervullen is die van **vormgever** van andere manieren om mantelzorgers het huis uit te krijgen en vitaal te houden. Ook is er sprake van een rol als **verbinder**: de band tussen mantelzorger en hun familielid krijgt een positieve impuls, en mantelzorgers treffen bij de activiteiten andere mantelzorgers met wie zij kunnen uitwisselen.

Bestuurders en ambtenaren over Atelier voor Twee

Saskia de Vries, beleidsmedewerker Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Purmerend:

"Dit atelier bestond al, maar werd door bezuinigingen uit het programma gehaald. Een aantal mantelzorgers heeft de krachten gebundeld. Met onder andere een burgerinitiatief en door in te spreken bij de gemeenteraad hebben ze ervoor gezorgd dat ze het atelier toch weer kunnen opzetten. Er is dus echt behoefte aan en het werkt goed."

Er is tijd voor elkaar en er ontstaat positiviteit en begrip in de relatie tussen mantelzorger en dementerende. En dat kan natuurlijk heel goed met kunst en cultuur. Want als je samen schildert is er weer een gelijkwaardige relatie, is er geen afhankelijkheid van elkaar."

De inspiratie: project Vitale Ouderen

Uit een onderzoek onder 12.000 ouderen (65+'ers) in de regio West-Brabant bleek bijna de helft van hen zich eenzaam te voelen. Ook veel bewoners van verzorgingshuizen gaven te kennen dat zij eenzaamheid ervaren (**contextueel**). De GGD West-Brabant, zorgcentra Stichting Elizabeth en Stichting Groenhuysen, de centra voor de kunsten van Breda en Roosendaal en het Cultuurbedrijf Bergen op Zoom besloten hierop gezamenlijk te zoeken naar nieuwe kansrijke concepten om de sociale vitaliteit van ouderen te vergroten en daarmee het gevoel van eenzaamheid onder deze ouderen tegen te gaan. Dit werd het project [Als je me echt zou kennen...](#)

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Het project bevat twee onderdelen: Over de Streep-dag (Challenge Day) en kunstworkshops (**artistiek**). Op de Over de Streep-dag worden ouderen gestimuleerd letterlijk over een streep te stappen als ze bepaalde dingen hebben meegemaakt, zoals de oorlog of verlies van dierbaren. Ook vertellen ouderen elkaar op die dag in groepjes verhalen door de zin af te maken: 'Als je me echt zou kennen, zou je weten dat'? Om te ervaren wat er gebeurt als je met elkaar in gesprek gaat en praat over de dingen die er echt toe doen.

In de workshops komen verschillende kunstvormen aan bod zoals boetseren, schilderen, tekenen, muziek, dans en hoeden maken. Het vernieuwende hierbij is, dat tijdens de workshops (6-8 maal) de ouderen ook verhalen met elkaar delen. Een activiteitenbegeleider, een kunstvakdocent en gezondheidscoach begeleiden de workshop die kunst als middel inzetten om preventief het gevoel van eenzaamheid op te lossen. In de gemeente Roosendaal organiseerden St. Groenhuysen en CultuurCompaan aan het eind van de workshops ook een voorstelling door de ouderen in het theater.

De ouderen werden in beide onderdelen actief betrokken (**participatief**). Ze werden uit hun comfortzone gehaald, vertelden hun verhaal en in de workshops leerden ze nieuwe kunsttechnieken. Bijna twee-derde van de geïnterviewde ouderen merkte op dat de activiteiten iets voor hen hadden veranderd. Er waren meer contacten ontstaan, ook buiten de workshops. Ze gaven aan dat er meer verbinding was gekomen. De ouderen in Roosendaal gaven aan dat zij zich weer onderdeel voelden van de maatschappij. Het had hen zelfs een stukje zingeving en geluk gegeven. 80% van hen vertelde dat er ook binnen St. Groenhuysen meer verbinding was gekomen door het project (**transformatief**). Enkele uitspraken van de ouderen: "Ik had het gevoel dat ik indaalde in de maatschappij", "Ik voelde me zo mooi" en "Ik moest huilt van ontroering". Bijna alle ouderen doen inmiddels mee aan vervolgactiviteiten.

Rollen van 'Als je me echt zou kennen...':

Het kunstproject vervult de rol van **bevrager** en **onderzoeker**: hoe kunnen de GGD en het centrum voor de kunsten samen tot een nieuwe kijk op het vraagstuk eenzaamheid komen? Evenals de rol van **creatieve coproductent** door vervolgens samen ook nieuwe werkwijzen te ontwikkelen. Zoals bij het stimuleren van **zelfregie** en **'samenredzaamheid'** onder mensen met een zorgvraag, gaat het ook in het geval van eenzaamheid om twee typen interventies. De eerste is gericht op het vergroten van vaardigheden, zelfvertrouwen en zelfregie. De tweede interventie is gericht op ontmoeting en contact. Beide interventies worden bij voorkeur gecombineerd in één traject. Vitale Ouderen maakt eenzaamheid bespreekbaar, begeleidt eenzame ouderen bij hun zoektocht naar zelfregie en *en passant* stimuleert het ouderen hun informele netwerk uit te breiden. De rollen die hier mede aan ten grondslag liggen zijn die van **coach** en **verbinder**.

Bestuurders en ambtenaren over 'Als je me echt zou kennen...'

Cees Meijer, directeur gemeentelijk Cultuurbedrijf, gemeente Bergen op Zoom:

"Dit project is zo succesvol gebleken dat de GGD West-Brabant besloot om kunst en cultuur de komende jaren in te zetten als middel. Ook om andere doelgroepen mee te

bereiken. Bijvoorbeeld bij jongeren die verslaafd zijn. Voor ons is dat natuurlijk een heel mooi succes. Want wellicht groeit het uit tot een samenwerking voor de komende jaren en het is bovendien bovenlokaal: zo'n achttien gemeenten uit de regio worden hiermee aangesproken."

Mark van Beers, GGD West-Brabant:

"Zo'n begrip als eenzaamheid bekijken wij als GGD vanuit een medisch sociale invalshoek. Het samenwerkingsverband met de Nieuwe Veste (centrum voor de kunsten) heeft gemaakt dat ik heb geleerd met een nieuwe bril naar deze problematiek te kijken. Zelfs met nieuwe woorden zoals bezieling, inspiratie, kracht, positieve sturing. Woorden die wij bij de GGD zelden gebruikten."

Mark van Beers, GGD West-Brabant:

"Ook mijn relatie met wethouders is veranderd. Ik ben erachter gekomen dat wethouders die verantwoordelijk zijn voor publieke gezondheid, ook vaak kunst en cultuur in hun portefeuille hebben. Door mijn betrokkenheid bij het project Over de Streep is er in de gesprekken veel meer bevoegdheid gekomen. Nu volgt ook vaker de vraag hoe we de ervaring die wij als GGD met dit project hebben opgedaan kunnen benutten. Het geeft mogelijkheden tot innovatie binnen GGD. We zien nu al dat we andere dingen gaan doen voor ouderen."

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Sinds de invoering van de Participatiewet zijn gemeenten verantwoordelijk voor mensen met arbeidsvermogen die ondersteuning nodig hebben: de Participatiewet. Volwassenen die een afstand hebben tot de arbeidsmarkt –al dan niet door een beperking– krijgen nu vanuit de gemeente begeleiding om tot passend werk te komen. Ook jongeren met arbeidsvermogen vallen onder de verantwoordelijkheid van gemeenten. Onderwijs, zorg en arbeidsmarkt moeten daarom goed op elkaar aansluiten en samenwerking van de relevante partners in de regio is noodzakelijk. Het doel van de Participatiewet is om aan werkzoekenden de beste ondersteuning te bieden om ieders talenten maxi-

maal te ontwikkelen voor een zelfstandige positie in de samenleving en op de arbeidsmarkt.

Met het benutten van kansen in werkgelegenheid, handhaving en activerend armoedebelief willen gemeenten de bezuinigingen die aan de Participatiewet gekoppeld zijn realiseren. Het nieuwe beleid, vastgesteld voor de komende twee jaar, richt zich op re-integratie, participatie, inkomensondersteuning, armoede en schuld-hulpverlening.

Maar hoe zet je mensen in hun kracht, ontwikkel je hun talenten en vergroot je hun kansen, zodat ze kunnen participeren en meedoen in de samenleving?

Concrete vraagstukken

- ➔ Hoe versterk je de competenties en talenten van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt?
- ➔ Hoe creëer je banen voor mensen met arbeidsbeperking of afstand tot arbeidsmarkt?
- ➔ Hoe vergroot je de kansen van mensen om mee te doen in de samenleving?

Wat zeggen bestuurders en ambtenaren hierover?

Josien Paulides (CDA), raadslid, gemeente Waalwijk en senior programma adviseur Fonds voor Cultuurparticipatie:

“Je kunt als gemeente veel bereiken met kunst en cultuur op het gebied van arbeidsparticipatie. Neem het [project Staat van Geluk van Tg Nomen](#), in Breda. Tijdens dit project werd wekenlang gebouwd aan een groot kunstwerk op een braakliggend terrein in Breda met werkloze bouwvakkers en andere mensen uit de kaartenbak van CWI. Voor de werklozen droeg het bij aan de eigenwaarde, ook doordat je iets nuttigs doet, iets maakt wat je leuk vindt. Als gemeente ben je er natuurlijk altijd op gericht dat mensen weer aan het werk gaan. Als je met het werkbedrijf dit soort projecten stimuleert en daar bedrijven bij betreft, dan komen potentiële werkgevers in contact met mensen ‘uit de kaartenbak’. Want ook bedrijven hebben veel vooroordelen over hen. Maar als je iemand hebt zien werken, hebt gesproken, ziet dat iemand gemotiveerd is, dan kijk je als werkgever heel anders naar die persoon.”

Annemarieke van Egeraat, Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Rotterdam:

“Ik zie dat participatieve kunst heel goed werkt voor de groep met de allergrootste afstand tot arbeidsmarkt. Wat werkt is de kleine schaal, de persoonlijke aandacht en het net iets meer tijd nemen.”

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Hoe versterk je de competenties en talenten van mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt?

De uitdaging

Hoe laat je mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt hun talenten en passie ontdekken? En hoe versterk je de competenties van deze mensen met re-integratie en arbeidsdeelname als doel?

De inspiratie

Een voorbeeld is het re-integratieproject [KunstWerk](#) voor iedereen met een arbeidsondersteuning of bijstandsuitkering (**contextueel**). KunstWerk is opgezet door Kunstbedrijf Arnhem, UWV Arnhem en Siza. De gemeente Arnhem is inmiddels ook partner. In dit project is kunst het middel en werk het doel. Van editie KunstWerk 2013-2014 zijn van de tien deelnemers zes deelnemers doorgestroomd naar een betaalde baan (**transformatief**).

In de eerste vier maanden ontdekken deelnemers door middel van kunsteducatie (**artistiek**), verzorgd door Kunstbedrijf Arnhem, kwaliteiten bij zichzelf die kunnen helpen bij het vinden en behouden van werk (**participatief**). Bij beeldende vorming ligt de focus op zelfreflectie, zelfstandig werken en plannen. Bij theater werken ze aan samenwerking, zelfvertrouwen en feedback. Naast deze vaste vakken zijn er gastlessen die weer nieuwe inzichten brengen. In deze fase worden de deelnemers begeleid door jobcoaches van SizaWerk: hoe kunnen ze hun inzichten vertalen naar werk? De volgende fase draait om werkervaring. Deelnemers gaan aan de slag in het gevonden (vrijwilligers)werk. De jobcoach blijft begeleiden. In deze periode kunnen deelnemers zich naar behoefte inschrijven voor kunstcursussen op thema. Denk hierbij aan omgaan met werkdruk, hoe presenteer je jezelf, ritme van de dag, etc. Deze themacursussen zijn ook toegankelijk voor oud-KunstWerkers. KunstWerk is inmiddels overgedragen aan Nijmegen en Heerenveen, verschillende Brabantse gemeenten volgen op korte termijn.

Vergelijkbare initiatieven, aangeboden door participatieve theaterorganisaties, zijn de workshops [Aan de Slag](#) van Stichting Formaat, Rotterdam. Hierin onderzoeken deelnemers – mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt – gezamenlijk wat zij nodig hebben om aan de slag te gaan. Via participatief drama helpen ze elkaar daarin sterker te worden en elkaar te motiveren.

In Utrecht werkt Stut Theater in samenspraak met de gemeentelijke afdeling Werk en Inkomen in [StutWerk!](#) met mensen vanuit de psychiatrie, verslavingszorg en dergelijke aan het versterken van hun talenten om hun kansen op werk te vergroten.

Ook voor jongeren met een handicap zijn er cultuurinstellingen die doorstroming bieden naar stageplekken en regulier werk. [Stichting 5D](#) zet zich in voor een samenleving waar iedereen creatief aan kan deelnemen. Met professionele regisseurs en met gemengde groepen mensen met en zonder handicap, maken ze voorstellingen en theatrale installaties. Daarnaast test 5D de toegankelijkheid voor mensen met een handicap op 'reguliere' cultuurfestivals zoals Oerol, de Parade en Over het IJ Festival. Tevens biedt 5D jongeren, ook met een handicap, een opmaat voor een carrière in de cultuursector door leerwerkplekken op de afdeling productie, communicatie en het secretariaat.

Stichting 5D

Rollen van participatieve kunstpraktijken die zich richten op arbeidsdeelname en re-integratie

De kunstenaars nemen de rol van **coach** om mensen hun talent te laten vinden. Ze helpen de deelnemers alternatieven voor hun huidige situatie te **verbeelden** en de eigen passie en mogelijkheden met frisse ogen bezien. De initiatieven fungeren als **communicator** en **verbinder** tussen deelnemers, potentiële werkgevers en andere betrokken partijen.

Door de net andere houding tegenover de deelnemers en de artistieke stimulans zijn participatieve kunstpraktijken **vormgevers** van effectieve, alternatieve methoden om mensen de gelegenheid te geven op hun voorwaarden te participeren en mee te doen.

Bestuurders en ambtenaren over KunstWerk

In een korte [clip](#) over Kunstwerk komen verschillende partners aan het woord:

Ingrid Sindorf, job coach, Siza:

“Door KunstWerk leer je over jezelf, je komt in je kracht, je doet werkervaring op. Voor ons als reïntegratiebedrijf is dit een hele unieke manier, waar we sterk in geloven.”

Bob Waalewijn, arbeidsdeskundige, UWV:

“Het is voor ons een nieuwe manier van mensen naar werk te begeleiden. En het blijkt nog succesvol te zijn ook!”

Hoe creëer je banen voor mensen met arbeidsbeperking of afstand tot arbeidsmarkt?

De uitdaging

Hoe creëer je banen voor mensen met een arbeidsbeperking of een grote afstand tot de arbeidsmarkt?

De inspiratie

Een voorbeeld is [Binthout](#), een sociale firma in Zwolle. In plaats van gekapte stadsbomen te versnipperen geeft Binthout ze een nieuw leven in design. Van design tot eindproduct werkt Binthout samen met mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Voor gemeenten slaat Binthout zo een dubbele slag: Binthout geeft uiting aan het gemeentelijk duurzaamheidsbeleid en het creëert werkgelegenheid.

Een ander designvoorbeeld is [Design X Ambacht](#), 'een label met een bijzonder verhaal.' Het is een initiatief van Siza, een zorgorganisatie die mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt begeleidt. Toonaangevende designers ontwikkelen samen met deze mensen in de werkplaatsen van Siza designproducten. De ontwerpers kijken naar de mogelijkheden en talenten en benutten de kwaliteiten van de 'cliënt medewerkers.' Dat vormt de basis voor de ontwerpen. In een leerwerkomgeving ontwikkelt men vaardigheden en technieken, een nieuw perspectief voor de eigen mogelijkheden en goede producten waar men trots op is.

[Refugee Company](#) overbrugt de kloof tussen vluchtelingen en de Nederlandse arbeidsmarkt. Het vertrekpunt is het artistieke of andersoortige ambacht van de vluchtelingen. Het motto: 'Don't waste your talents waiting!' Refugee Company werkt vanuit de overtuiging dat werk de snelste manier is om te integreren. Daartoe verbinden ze statushouders met Nederlandse bedrijven en/of ondersteunt hen bij het opzetten van hun eigen bedrijf (wat weer nieuwe banen creëert). Refugee Company voert dit ook uit met vluchtelingen om hen in Nederland werkervaring op te laten doen of als omscholing.

Binthout, foto: Binthout

Rollen van participatieve kunstpraktijken gericht op het verkleinen van de afstand tot de arbeidsmarkt

Deze kunstenaars en designers [coachen](#) de betrokkenen, maar zijn vooral [vormgevers](#) van nieuwe, stimulerende werkplekken en duurzame producten. Refugee Company is [communicator](#) en [verbinder](#) tussen vluchtelingen en Nederlandse bedrijven.

Bestuurders en ambtenaren over Binthout

Marijke Sterkenburg, makelaar start-ups, micro-ondernemingen en MKB, gemeente Zwolle:

"Ik zie dat de houding en aanpak van Binthout werkt bij mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Deze men-

sen voelen zich trots, zeker ook op de producten die zichtbaar zijn in de openbare ruimte. Zoals een straatbank of de reuzenlampenkap bij de Sassenpoort voor het project Sassenstraat Allicht. Daar hebben zij aan meegewerkt. En Binthout snapt de markt goed: ze maken echt mooie producten. Tegelijkertijd is Binthout's boodschap duidelijk: ze willen met deze mensen werken, maar zonder alle administratieve rompslomp. Dat hebben de instanties die de mensen begeleiden opgepakt. Binthout denkt mee, maar laat de gemeente op hun eigen, eigenwijze manier zien hoe het óók kan. Hoe je als gemeente dingen anders kunt regelen en dat je daarmee wel mensen aan werk helpt en ook nog bijdraagt aan duurzaamheid."

Hoe vergroot je de kansen van mensen om mee te doen in de samenleving?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Kinderen, jongeren en volwassen kunnen om uiteenlopende redenen minder kans hebben om mee te doen.

Hoe versterk je deze mensen en maak je hun kansen op meedoen – meekomen in het onderwijs, de arbeidsmarkt en de maatschappij in het algemeen – zo groot mogelijk?

De inspiratie: meedoen!

[De VoorleesExpress](#) werkt aan het tegengaan van laaggeletterdheid door ouders te helpen om – op hun eigen manier – de taalontwikkeling van hun kinderen te stimuleren. 20 weken lang komt een vrijwillige voorlezer thuis bij een gezin met kinderen van 2 tot 8 jaar. Het gaat om kinderen die een taalachterstand hebben en opgroeien in een taalarme omgeving. De vrijwilliger introduceert het voorleesritueel bij het gezin en adviseert de ouders hoe ze zelf kunnen voorlezen. Het project draait om leesplezier. Enthousiaste (voor)lezers inspireren kinderen en ouders met hun liefde voor boeken en taal.

[ONSbank](#) biedt jongeren met problematische schulden de kans om te ontkomen aan de vicieuze cirkel waarin ze terecht zijn gekomen. In het stappenplan komen de deelnemers hun problemen onder ogen, ontdekken hun kwaliteiten en worden ze op weg geholpen naar werk. Ervaringsdeskundigen, gediplomeerde coaches en kunstenaars begeleiden de jongeren hierin. De samenwerking tussen kunstenaars en coaches is een voorwaarde van het traject, omdat kunstenaars bij uitstek in staat zijn de verschillende dimensies van het leven – en dus ook van schuldproblemen – in beeld te brengen en nieuwe manieren te vinden om er mee om te gaan. Het [Jeugdcultuurfonds](#) maakt het mogelijk dat kinderen tussen de 4 en 18 jaar uit financieel minder draagkrachtige gezinnen toch kunnen meedoen en lessen op kunst en cultuurgebied kunnen volgen.

Rollen van participatieve kunstpraktijken gericht op meedoen:

De kunstenaar neemt samen met de deelnemers de rol van [onderzoeker](#) en [verbeeldenaar](#): hoe kun je je kijk op jezelf en je situatie veranderen zodat je kansen ont-

dekt om vooruit te komen? Hierbij komt uiteraard de rol van [coach](#), die dit zoek- en [empowerment](#)proces ondersteunt, kijken. Tegelijkertijd is er de rol van [vormgever](#): het ontwikkelen van alternatieve manieren om mensen in groepsverband in hun kracht te laten komen.

Bestuurders en ambtenaren over de rol van participatieve kunstpraktijken gericht op meedoen

Francien van Bohemen, Vereniging Openbare Bibliotheken (VOB):

“Toen in Nijmegen een groot opvangcentrum voor Syrische vluchtelingen openging, was de bibliotheek er als eerste bij met een ‘pop-up bibliotheek’ om de Syriërs Nederlands te leren. In Bibliocenter Weert is iedere middag een taal-inloop, waar mensen werken aan hun taalvaardigheid. De Bibliotheek Rotterdam werkt met Rotterdammers aan arbeidsmarktcompetenties. De VOB heeft een samenwerkingsovereenkomst met UWV om mensen basisvaardigheden – gewone en digitale geletterdheid – te laten vergaren. Ook met de Belastingdienst, die volledig digitaal wil gaan, hebben we een overeenkomst gesloten om de digitale vaardigheden van burgers te vergroten.”

Saskia de Vries, beleidsmedewerker Maatschappelijke Ontwikkeling, gemeente Purmerend:

“Willen wij met kunst en cultuur ook andere groepen bereiken? Willen wij ook kinderen een kans geven die uit gezinnen komen die het niet kunnen betalen? Ja dat willen wij. Daarom zoeken we creatieve financiële oplossingen zodat ook die kinderen mee kunnen doen. En we kijken naar middelen vanuit de Participatiewet of uit de Wmo.”

De voorleesexpress

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

SOCIALE INTEGRATIE EN INCLUSIEVE SAMENLEVING

De uitdaging

Een sociaal inclusieve samenleving is er één waarin alle mensen zich gewaardeerd voelen, hun verschillen worden gerespecteerd en aan hun basisbehoeften wordt voldaan. Een samenleving waarin iedereen in waardigheid leeft.

Maar gemeenten, evenals de nationale overheid, zien zich gesteld voor vragen hoe het hoofd te bieden aan de verharding in de samenleving, de polarisatie tussen kansrijke en kansarme burgers, extremisme, discriminatie en segregatie. Hier komt het vraagstuk van de integratie van vluchtelingen bij. Dit is een complex probleem omdat het aan meerdere beleidsterreinen raakt zoals onderwijs, beeldvorming in de media en

leefbaarheidsvraagstukken op wijkniveau. Ook politieke ontwikkelingen van internationale signatuur zijn hierop van invloed.

Hoe draai je lokaal deze tendensen om naar integratie, gelijkwaardig samenleven, inclusie, ruimte voor diversiteit en het vinden van een nieuwe gezamenlijke identiteit? Hoe bouw je divers samengestelde netwerken van burgers met uiteenlopende opvattingen en achtergronden, een voorwaarde voor burgerbetrokkenheid én leefbaarheid?

Concrete vraagstukken

- Hoe zorg je voor samenleven op wijkniveau?
- Hoe integreer je vluchtelingen?
- Hoe bouw je dwarsverbanden en diverse netwerken?

Wat zeggen bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstpraktijken gericht op sociale integratie en inclusie

Charles van Zanten, beleidsadviseur en projectleider Culturele Zaken, gemeente Utrecht:

“In de toekomst financieren we wellicht alleen nog amateurkunstverenigingen die innoveren en naast kunstzinnige ook maatschappelijke waarden van kunst en cultuur voelbaar willen maken in en voor een gemeenschap. Zij nemen specifieke doelgroepen op in hun beleid en activiteiten en verbinden die met andere domeinen. De financiering zal afkomstig zijn van de overheid, de private sector evenals van eigen inkomsten. Dan heb je het over een ‘culturele community’ en over cultuurparticipatie die domeinen overstijgt. Naast cultuur ook onderwijs, volksgezondheid, welzijn, erfgoed, economie en vastgoed. In Utrecht zijn er nu twee pilots: het Harmonie Orkest Vleuten en het Zuilens Fanfare Corps. Zij krijgen cultuursubsidie voor de periode 2017-2020 om hun artistieke en maatschappelijke ontwikkeling in hun directe omgeving (wijk) te stimuleren. Dit zal leiden tot nieuwe partnerschappen, financiering en organisatiestructuren en tot een bijdrage aan een gezonde, creatieve en goede toekomst.”

Bert Frings (GroenLinks), wethouder Zorg en Welzijn, gemeente Nijmegen:

“De sociale en andere media geven vaak een beeld van een volledig geïndividualiseerde, ontevreden samenleving. Tegelijkertijd komen we ontzettend veel mensen tegen die zich inzetten als vrijwilliger voor van alles en nog wat – een uiting van lokale verbondenheid. Ik pleit er telkens weer voor dat we de verborgen verhalen van solidariteit, van onderlinge verbondenheid tussen mensen, vertellen. Dat kan heel goed via kunst. Dan verbeeld je wat er al gebeurt, waar mensen kunnen aansluiten.”

Hoe zorg je voor samenleven op wijkniveau?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Hoe werk je aan sociale integratie op buurtniveau, zet je bewoners in andere rollen en versterk je de lokale netwerken?

De inspiratie: theater in de wijk

De Transvaalbuurt in Amsterdam-Oost wordt beschreven als een multiprobleemwijk. Via tweejaarlijkse grote participatieve kunstproducties, onder de naam [HEIM](#), werkt Moving Arts Project (MAP) in de wijk aan samenlevingsopbouw. De HEIM-locatietheaterproducties refereren aan literatuur- of theaterklassiekers en worden uitgevoerd midden in de wijk waarbij de brede gemeenschap bij alle lagen van de productie betrokken is (**artistiek**). Beroepsacteurs vormen samen met bewoners die voor het eerst op het podium staan, een bijzondere mix op het toneel (**participatief**). Het netwerk van betrokkenen omvat mensen van 6 tot 78, geboren in Tsjaad, de Amsterdamse Jordaan of Indonesië, universitair opgeleid, langdurig werkloos of vluchteling. Om deze producties voor elkaar te krijgen werkt MAP langdurig in de openbare ruimte en betreft de gemeenschap door workshops en buurt evenementen.

In de langdurige creatieve processen ligt de nadruk op kennismaken en ontwikkelen (**contextueel**). Betrokkenen vinden hun talenten en de banden in de buurt worden versterkt. De activiteiten zijn aantrekkelijk en deelnemers beleven plezier, maar tegelijkertijd gaat HEIM over het bespreekbaar maken van maatschappelijke thema's met bewoners in een kunstproject. De buurt evenementen en de voorstellingen in de openbare ruimte verlevendigen de buurt (**transformatief**).

In Amsterdam West en Nieuw-West, werkt [ZID](#) aan community art, cultuurparticipatie en talentontwikkeling. ZID Theater maakt theatervoorstellingen (**artistiek**). De deelnemende buurtbewoners, de buurtacteurs, worden getraind door en spelen samen met professionele acteurs, zangers en dansers (**participatief**). Ook bij ZID is het netwerk en de groep buurtacteurs divers. Van een Egyptenaar die het liefste salsa danst, een Ghaneese rapper tot een Amsterdamse smartlappenzanger. Er is een 'harde kern' van buurtacteurs dat al jaren mee-ontwikkelt en een steeds groter groeiend netwerk daar om heen. Daarnaast is samenlevingsopbouw de uitkomst van ZID Academy, een platform voor projecten zoals CultuurGidsen. Hier volgen

buurtbewoners met een passie voor cultuur, en die zich willen inzetten voor hun directe omgeving, trainingen en workshops. Ze worden ondersteund bij het opzetten van culturele activiteiten in de buurt en ontwikkelen vaardigheden die ook in het dagelijks leven of werk van pas komen (**transformatief**). Na afloop van de training ontvangen ze een certificaat en worden ze blijvend gecoacht door ZID Academy. Inmiddels zijn er ook Cultuurgidsen opgeleid in Den Haag en Amersfoort.

Rollen van participatieve kunstpraktijken gericht op samenleven op wijkniveau:

Participatieve kunstpraktijken zoals die van MAP en ZID vervullen de rol van [onderzoeker](#): wat is er nodig in buurten om deze te versterken en hoe brengen we dit van binen uit op gang? Dat laatste leidt tot de rol van [vormgever](#) van andersoortig aanbod van activiteiten. Door het bijbrengen van uiteenlopende buurtbewoners en organisaties vervullen ze tevens de rol van [verbinder](#) en zijn ze [coach](#) van de mensen die betrokken raken.

Bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstpraktijken gericht op samenleven op wijkniveau

Wouter Stoeken, gebiedsmakelaar Amsterdam-Oost, gemeente Amsterdam:

"Ik constateer op tenminste vier vlakken een waardevolle bijdrage van Moving Arts Project (MAP). Ze werken zichtbaar in het publiek domein. Bewoners zien dat er wat gebeurt en dit prikkelt hun nieuwsgierigheid. Dat werkt heel anders dan het welzijnswerk wat zich vaak in gebouwen en in gespreksituaties afspeelt. Ten tweede is de deskundigheid van MAP belangrijk. Ze spreken de taal van hun deelnemers en die van bijvoorbeeld de Samen DOEN Buurteams: ze schakelen tussen werelden. Door het goede contact gaat doorverwijzen soepel en vond bijvoorbeeld een jongen waar het Buurteam niet goed raad mee wist, lol in het klussen bij MAP. MAP draagt ook bij aan inclusiviteit. Mensen die nieuw in de buurt zijn, mensen die de weg kennen in de maatschappij en de cultuursector, mensen uit de buurt met veel minder kansen, staan samen op het podium en

HEIM, foto: Roy Dames

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN-REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

zitten samen in het publiek. Daarnaast betreft MAP ook de lokale middenstand als sponsor. Hierdoor krijgen de winkeliers meer connectie met de buurt, maar hun sponsoring is ook een positieve ingang voor een gesprek voor bijvoorbeeld de winkelstraatmanager."

Ronald Mauer (D66), lid dagelijks bestuur Amsterdam Nieuw West, gemeente Amsterdam:

"Niets bindt mensen meer dan kunst en cultuur! Bovendien laten kunst en cultuur mensen zichzelf ontdekken en ontplooiën. Bij ZID Theater was er een persoon die met weinig zelfvertrouwen begon en nu stadsdeeldichter is. De aanpak van ZID met Cultuurgidsen heeft net de cultuurprijs van het stadsdeel voor het belangrijkste initiatief ter bevordering van cultuurparticipatie in Nieuw-West gewonnen. Daar zie je de peer-to-peer aanpak met het organiseren van evenementen en voorstellingen in en voor de eigen buurt."

De inspiratie: De wijkcultuurhuizen

De Utrechtse wijkcultuurhuizen maken samen met de bewoners een eigen programma op maat van de behoefte van de wijk (**contextueel**). Ieder Wijkcultuurhuis heeft zijn eigen kwaliteiten, dynamiek en identiteit. Er bestaat geen overkoepelend standaard format vanuit de gemeente. Wat de cultuurhuizen met elkaar gemeen hebben is dat zij een ontmoeting- en aanjaagfunctie voor de wijk hebben.

In de wijkcultuurhuizen verrichten wijkbewoners hand- en spandiensten als vrijwilliger, maar actieve kunstdeelnemers door de bewoners is het primaire doel (**participatief**): het ontdekken van en zich verder ontwikkelen in een kunstvorm (**artistiek**). De kunst en cultuur in een wijkcultuurhuis kan gaan over educatie (aanleren, talent spotting), beoefening (individueel en of in groepsverband verder ontwikkelen), productie (samen iets maken), presentatie (samen iets presenteren), programmering (uit de wijk) en facilitering (voor de wijk en haar kunstenaars).

In een wijkcultuurhuis vind je alle mogelijke kunstdisciplines: van hiphop tot klassiek ballet, van blaasmuziek tot popgroep, van wereldcultuur tot mode. Daarnaast,

Wijkcultuurhuizen De Vrijstaat, foto: Elsbeth Pijnappels

en niet onbelangrijk, worden kunst en cultuur regelmatig gekoppeld aan eetcultuur, wat in bevolkingsgroepen met een niet-westerse achtergrond vaak vanzelfsprekend is (**contextueel**).

De kunstzinnige activiteiten in de wijkcultuurhuizen werken ongemerkt als middel om de sociale cohesie te bevorderen, ontmoeting en kennismaking te stimuleren - met elkaar en met kunstenaars, de levendigheid te vergroten en een positieve bijdrage te leveren aan de identiteit van de wijk/buurt (**transformatief**). De wijkcultuurhuizen hebben een ontwikkeling doorgemaakt in het bij elkaar brengen van een diversiteit aan burgers en domeinen. Zo ontschotten ze op natuurlijke wijze het sociale, maatschappelijke, economische, welzijn en culturele domein. Daarmee kunnen de cultuurhuizen ook inspelen op complexere maatschappelijke problemen zoals eenzaamheid, integratie, opvoeding, armoede en gezondheid.

Rollen van wijkcultuurhuizen

Wijkcultuurhuizen zijn **communicator** en **verbinder** tussen bewoners onderling en een scala aan organisaties en instanties. Ze zijn **vormgever** van een ander type platform waar verbindingen, andersoortige activiteiten en nieuwe beelden tot stand kunnen komen.

Bestuurders en ambtenaren over wijkcultuurhuizen

Charles van Zanten, beleidsadviseur en projectleider Culturele Zaken, gemeente Utrecht:

"De waarde van de inzet van kunst en cultuur is dan vaak veel groter dan alleen de artistieke opbrengst. Het blijkt dat de inzet van kunst en cultuur invloed heeft op zingeving, loskomen uit isolement, nieuwe ontmoetingen, grenzen verleggen, begrip krijgen voor elkaar, talent ontdekken bij jezelf dat niet eerder was aangeboord en daarmee werken aan je zelfbeeld."

Hoe integreer je vluchtelingen?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

De uitdaging

Het Rijk is verantwoordelijk voor asielzoekers en de gemeenten voor statushouders oftewel erkende vluchtelingen. In de praktijk bevinden deze beide groepen vluchtelingen (evenals uitgeprocedeerde vluchtelingen) zich binnen de gemeentelijke grenzen. Er is sprake van nood- en gewone opvang voor asielzoekers o.a. uit oorlogsgebieden, terwijl veel statushouders nog geen huis hebben en dus ook nog in de opvang verblijven. Leerplichtige kinderen mogen naar het reguliere onderwijs. Gemeenten ontvangen onder andere een rijksbijdrage voor de maatschappelijke begeleiding van statushouders: kennismaking met relevante wet- en regelgeving, Nederlandse normen en waarden en lokale organisaties.

Het vluchtelingenvraagstuk is complex omdat het raakt aan onder andere opvang, integratie, werkgelegenheid, (taal)onderwijs, huisvesting en (geestelijke) gezondheidszorg. Daarnaast moeten de negatieve sentimenten onder een deel van de inwoners van de gemeente en inwoners en organisaties die juist willen helpen, opgemerkt worden.

Hoe werk je aan de integratie van vluchtelingen in je gemeente en aan positief contact tussen inwoners en vluchtelingen?

De inspiratie: ontmoetingsprojecten

[As I Left My Father's House](#) is een theaterproject van New Dutch Connections dat verhalen deelt om begrip te vergroten tussen asielzoekers en burgers. De voorstelling is de aanleiding om gelovigen, buurtbewoners, medewerkers van instellingen en overheden bij elkaar te brengen. In de periode voorafgaand aan de voorstelling worden migranten-, religieuze- en maatschappelijke organisaties betrokken in de voorbereiding van het evenement en het nagesprek.

[Stichting MusicGenerations](#) benut passie voor muziek om talenten uit verschillende generaties en culturen te stimuleren samen op te treden en daarbij een visie op een diverse, zorgzame samenleving over te brengen. Het project 'Talent voor Gastvrijheid' focust op muzikale ontmoetingen tussen vluchtelingen in azc's, mensen uit de omgeving van deze centra en zangers uit de kerngroep van MusicGenerations. In december 2015 organiseerde MusicGenerations concerten met dorpelingen en vluchtelingen in Oranje, Drenthe, direct na de protesten tegen de komst van het opvangcentrum.

Muzikaal talent van vluchtelingen wordt ook ingezet door 5eKwartier en De Vrolijkheid in de band [Orchestre Partout](#). Deze band bestaat volledig uit (voormalig) vluchtelingen die muziek uit elkaars herkomstland spelen in asielzoekerscentra en op festivals in Nederland. Het doel van het project is om de diversiteit van muziek en de vaardigheden en competenties van (ex) vluchtelingen te laten zien, en de beeldvorming over minderheden als 'anderen' positief bij te stellen.

Met [The Camp](#) leggen Welzijnsorganisatie Divers en de Academie voor Beeldvorming door middel van een pop-up restaurant contact tussen vluchtelingen en Bosschenaren uit buurten met goedkope huurwoningen. De vragen die ze wederzijds aan elkaar stellen en de verhalen die daarop volgen worden gebruikt in een kaart en rondleidingen die in samenwerking met

het VVV worden ontwikkeld en verspreid. Daarbij is de vraag wie er eigenlijk aan het woord is: is iemand bijvoorbeeld zijn oma verloren aan een bombardement in Syrië of aan een hartaanval in hartje Den Bosch?

De stichting [Ondertussen](#) is een netwerk van kunstenaars en creatief ondernemers, ooit gevlucht of niet, en werkt aan het behouden van talenten, verhalen, kennis en ambities van bewoners van asielzoekerscentra. Ze creëren tussenruimtes waarin bewoners uit deze centra en de omringende omgeving samen kunnen werken, ondernemen, leren en ontmoeten. Met kunst, muziek, fotografie, verhalen, ambachten en design, met kappers en bakkers.

Rollen van participatieve kunstpraktijken gericht op integratie van vluchtelingen

De verschillende participatieve kunstpraktijken zijn [onderzoeker](#) en [verbinder](#).

Bestuurders en ambtenaren over Ondertussen

Voormalig projectleider vanuit de gemeente Amsterdam: *"De gemeente hoopt met Ondertussen eraan bij te dragen dat asielzoekerscentra een stevigere plek krijgen in de stad. Het project is laagdrempelig en leidt tot interactie en kruisbestuiving met de kunstenaars onderling en met andere netwerken en met de buurtbewoners. De exposities, bijvoorbeeld in de Kweekschool, zijn hier een voorbeeld van."*

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Thuis in Hoogeveen, foto: Piet de Koning

Thuis in Hoogeveen, foto: Piet de Koning

De inspiratie: integratie van statushouders

Een voorbeeld van een project dat inspeelt op de integratie van statushouders is [Thuis in Hoogeveen](#) van [Loods13](#). Deze theaterwerkplaats wordt geïntegreerd in het inburgeringstraject van de gemeenten Hoogeveen en De Wolden om mensen op weg te helpen in hun nieuwe woonplaats. Maar ook om vast te houden aan het enthousiasme en de ideeën die statushouders in het begin vaak hebben en soms verliezen als ze tegen veel culturele barrières lopen.

Tussen september en november 2016 maakt Loods13 met twintig statushouders een theatervoorstelling in een leegstaand pand in Hoogeveen (**artistiek & participatief**). Hoe deze eruit gaat zien wordt samen met de deelnemers bepaald (**contextueel**). Er wordt gewerkt vanuit de mogelijkheden die de spelers hebben, niet vanuit de tekortkomingen. De inzet van het project is thuis voelen. In de loop van het project is het de bedoeling statushouders en gevestigde bewoners kennis te laten maken met elkaar door middel van theater

maken, zien en ervaren en door samen eten. De spelers geven aan blij te zijn met het project omdat ze daardoor het Nederlands kunnen oefenen en in contact komen met Nederlanders (**transformatief**). De in het project opgebouwde kennis en ervaringen worden door de gemeente meegenomen in het vervolg van het inburgeringstraject.

Rollen van Thuis in Hoogeveen

Het project speelt de rol van **verbinder** en **communicator** tussen statushouders en hun omgeving. Ook de rol van **coach** is te onderscheiden als er gewerkt wordt van uit de kwaliteiten en talenten van de statushouders. Ook is Loods13 **vormgever** van een benadering van integratie die niet de nadruk legt op regelgeving en formaliteiten, maar juist op thuis voelen.

Bestuurders en ambtenaren over Thuis in Hoogeveen

Hendrik Jansen, werkcoach Participatiewet, gemeente Hoogeveen:

“Statushouders ervaren een afstand tot de maatschappij. Ze lopen vaak aan tegen cultuurverschillen en taalbarrières. Thuis in Hoogeveen legt verbindingen, zet mensen in hun eigen kracht en leert hen de Nederlandse cultuur kennen.”

Hoe bouw je dwarsverbanden en diverse netwerken?

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

Onze samenleving wordt gekenmerkt door relatief homogene netwerken. Sociaaleconomische groepen hebben gescheiden vrijetijd circuits. Er zijn weinig plekken waar politieke voor- en tegenstanders gedurende een langere periode met elkaar het gesprek aangaan. Vaak is er wrijving tussen de oudere en jongere generaties in de openbare ruimte.

Hoe leg je verbindingen en bouw je diverse netwerken?

Inspiratie: dwarsverbanden

Vanuit artistiek onderzoek benadert Opera Theater Amsterdam urgente maatschappelijk vraagstukken. Bij dit onderzoek betrekken ze uiteenlopende groepen. In 2015 maakten zij [WOLVEN](#), een voorstelling waarin 14 jonge mannen met een verleden van detentie, drugs en dak- of thuisloosheid hun persoonlijke verhaal verbonden aan personages uit Der Ring Des Nibelungen van Wagner. Ze zongen 5 Wagner aria's in een voorstelling over leven en overleven en werden begeleid door een symfonieorkest van 70 man. In 2016 maakte OTA de voorstelling [Tegenstanders | een Requiem](#) waarin rabiate tegenstanders het podium deelden met vluchtelingen en oorlogsveteranen in een voorstelling over het persoonlijke gevecht voor veiligheid, tegen de achtergrond van Verdi's *Messa da Requiem*.

De inspiratie: intergenerationale projecten

Onder de verschillende thema's in deze inspiratie-gids komen voorbeelden voor van kunstpraktijken die behalve intercultureel ook intergeneratieel werken. In veel kunstprojecten voor ouderen zijn de vrijwilligers jong(er). De kern van fotografieprojecten als [Twee keer Kijken](#) en [Het Geheugen van Zutphen](#) wordt gevormd door de samenwerking tussen een senior en een jongere. [MusicGenerations](#) werkt expliciet vanuit een diversiteitsstandpunt en richt zich op jongeren tussen 14 en 25 jaar en ouderen van boven de 50 jaar.

Andere participatieve kunstpraktijken gericht op intergenerationale interactie halen verhalen op bij ouderen, geven deze door jongeren, die de verhalen artistiek bewerken en ze weer teruggeven aan de ouderen. Een voorbeeld hiervan is het op de themapagina [Eenzaamheid](#) beschreven project [Vertel mij Wat!](#) Varianten op dit concept zijn [Gouden Jaren](#) en [16TOEN16NU](#) van Centrum voor de Kunsten de Gruitpoort en [Kunstgoed](#) van de Plantage.

Rollen intergenerationale, participatieve kunstpraktijken

De belangrijkste rol die participatieve kunstpraktijken hier spelen is die van [verbinder](#) tussen de generaties en [vormgever](#) van nieuwe manieren om het contact op positieve wijze tot stand te brengen.

Bestuurders en ambtenaren over Vertel Mij Wat!

Rob Ribbink, beleidsadviseur, Gemeente Wijchen:
"Ik vind de verbinding tussen ouderen, vrijwilligers en jongeren in Vertel mij wat! positief. De vrijwilliger onderhoudt na afloop van de projectweek vaak nog contact met de ouderen. Bij de jongeren is de bewustwording heel mooi om te zien als ze de verhalen van vroeger horen. Hoe lang iemand toen moest werken voor 2 euro, dat kunnen ze zich niet voorstellen!"

WOLVEN, foto: Ben van Duin

Twee keer kijken, foto: Anne van der Weijden

Stichting MusicGenerations

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

De uitdaging

In 23 krimp- en anticipeerregio's zoeken bestuurders, beleidsmakers, professionals, ondernemers en bewoners naar manieren om in te spelen op de gevolgen van bevolkingskrimp, vergrijzing en ontgroening. Zoals bij andere complexe vraagstukken grijpen er verschillende thema's en beleidsterreinen ineen: de economische vitaliteit, de organisatie van de zorg, de particuliere woningvoorraad en de samenwerking tussen overheid, bedrijfsleven en bewoners.

Het krimpvraagstuk wordt verder gecompliceerd door de decentralisaties. Zo leiden vergrijzing en ontgroe-

ning met name in landelijke krimpgebieden tot aanvullende vragen op het gebied van zorg. Het langer zelfstandig wonen van mensen met een zorgvraag vergt inzet van en afstemming tussen veel partijen: burgers, woningcorporaties, zorginstellingen, welzijnsaanbieders, particuliere projectontwikkelaars, zorgverzekeraars, ondernemers, en overheden.

Hoe houd je krimpgebieden prettig leefbaar en de mensen die er wonen, zelf- en samenredzaam?

Concrete vraagstukken

Zowel (binnen)steden als plattelandsgemeenten staan voor krimpvraagstukken die beide vragen om andere benaderingen:

➡ **Wat doe je met krimp in stedelijk gebied?**

➡ **Wat doe je met krimp in ruraal gebied?**

Wat zeggen bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstpraktijken gericht op krimp en samenredzaamheid?

Joep van Wijk, projectleider integrale projecten in de openbare ruimte, gemeente Heerlen:

“De geslaagde projecten zijn van kunstenaars die eerst veel informatie ophalen en dan met een creatief proces beginnen. Wat wij terugkrijgen van de bewoners van de krimpgebieden is dat door de inzet van kunstenaars betekenisvolle iconen ontstaan. Dat bewoners trots zijn op hun stukje openbare ruimte. Je moet als gemeente meer moeite doen, maar het kost bijna evenveel als een wipkip en het effect is vele malen groter.”

Josien Paulides (CDA), raadslid, gemeente Waalwijk en senior programma adviseur Fonds voor Cultuurparticipatie:

“Ook in de binnenstad is er sprake van krimp: winkels staan leeg, de regiofunctie verdwijnt. Ook de kunstinstellingen worden ingezet om bij te dragen aan de transitie naar een nieuw soort centrum.”

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Wat doe je met krimp in stedelijk gebied?

De uitdaging

Hoe zorg je ervoor dat jouw stad ondanks krimp aantrekkelijk en leefbaar blijft?

De inspiratie: het voorbeeld van Heerlen

Heerlen maakt deel uit van Parkstad Limburg, een van de acht officiële krimpregio's in Nederland. Heerlen heeft te maken met leegstand en sloop en bewoners ervaren dit als negatief (**contextueel**). Om de stad aantrekkelijk te maken – ook voor mensen van buiten – is geïnvesteerd in de culturele infrastructuur. Het poppodium, het amateurkunstpodium, de schouwburg en multidisciplinair cultureel centrum Schunck* werden opgewaardeerd. Gezien de social-economische achtergrond van veel inwoners zet de gemeente óók bewust in op kunst van de straat of die op straat plaatsvindt: de stad als podium. Door kunst openbaar en toegankelijk te maken, wil de gemeente het beeld van de stad verbeteren en de bevolking bewust maken van de esthetische, culturele en sociale waarde van haar omgeving. Dat werpt vruchten af.

De stad is het podium van grote festivals en events. Zoals het straattheaterfestival [Cultura Nova](#), wat ruim 50.000 bezoekers uit de regio en ver daarbuiten trekt. Ook het [International Breakdance Event \(IBE\)](#) vindt jaarlijks grotendeels op straat plaats. Het kunstproject [Lak aan Braak](#) uit 2011 is uitgegroeid tot een jaarlijks terugkerend programma: [Heerlen Murals](#). Internationaal befaamde muralisten nemen braakliggende terreinen, lege huizen en winkelpanden onder handen. Met de inmiddels 60 kleurrijke muurschilderingen is de stad een openbare galerie van schilderijen (**artistiek**). Ze zijn bepalend voor het stadsbeeld van Heerlen. Bewoners verzoeken regelmatig om een mural in hun wijk (**contextueel**).

In de wijken vinden veel participatieve kunstpraktijken plaats. In de Pocket Parks (kleine buurtparkjes) knappen kunstenaars en omwonenden de parkjes op (**participatief**). De bewoners krijgen nauwer contact

Heerlen Murals, foto: Street Art Heerlen

met elkaar en werken samen aan de veiligheid in de buurt (**transformatief**). [Pink Pony Express \(PPE\)](#) onderzocht de bijzondere talenten van de wijk en de informele netwerken en het 'emotioneel eigendom' in de wijk Vrieheide-De Stack. Deze wijk vergrijsde, woningen stonden lang te koop en de leefbaarheid stond onder druk. Ook was er frictie tussen de bewoners en de gemeente (**contextueel**). PPE maakte kennis met en liet zich rondleiden door verschillende bewoners in de wijk: de pastoor, de wijkagent, de kroegbazin, de werkloze en de wijkopbouwwerker. Ze brachten door mid-

del van hondenuitwerpselen in het lokale park het sociaal netwerk in kaart. In het project [Mining](#) is PPE deur aan deur gegaan met de vraag of er nog delen van het originele interieur in het huis aanwezig waren. Deze interieurs zijn een gemeenschappelijke noemer in de wijk en vormden ingang tot het delen van verhalen van bewoners. Na een jaar is er een audiotour door de wijk opgezet en bleek de frictie zodanig verholpen dat ook de medewerkers van de gemeente bereid waren weer door de wijk te wandelen (**artistiek & transformatief**).

OVER DEZE GIDS

[Lees verder >](#)

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

[Lees verder >](#)

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

[Lees verder >](#)

THEMA EENZAAMHEID

[Lees verder >](#)

THEMA PARTICIPEREN

[Lees verder >](#)

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

[Lees verder >](#)

THEMA KRIMP

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

[Lees verder >](#)

Rollen van participatieve kunstpraktijken in Heerlen

De participatieve kunstpraktijken nemen de rol van **onderzoeker** en worden ingezet om zichtbaar te maken welke problemen er spelen en in samenwerking met bewoners alternatieven te **verbeelden**. Daarnaast nemen de verschillende kunstpraktijken de rol van **communicator** en **verbinder** om burgers onderling in contact te laten komen en om het gesprek tussen gemeente en bewoners te openen.

Bestuurders en ambtenaren over Pink Pony Express

Barry Braeken (OPH/PvdA), wethouder Ruimtelijke Ordening, Centrumontwikkeling, Cultuur en Buurtgericht Werken, gemeente Heerlen:

“Normaal gesproken is er in kwetsbare wijken veel corporatiebezit en dan maak je afspraken met corporaties. Vrieheide-De Stack is een kwetsbare wijk, maar ook een wijk met veel particulier woningbezit. We wilden de mensen laten zien dat er iets ging gebeuren in de wijk. Kunst en cultuur is bij uitstek geschikt om te prikkelen en te confronteren, maar op een leuke, toegankelijke en speelse manier. Het project van Pink Pony Express heeft de gemeente burgerbetrokkenheid opgeleverd vanuit deze wijk, en dat was ook het doel.”

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Lees verder >

Wat doe je met krimp in ruraal gebied?

De uitdaging

Hoe zorg je ervoor dat landelijk gebied ondanks krimp aantrekkelijk en leefbaar blijft?

De inspiratie: het voorbeeld van De Marne

Gemeente de Marne in Noordwest Groningen ligt in een van de acht officiële krimpgebieden van Nederland. Kunst en cultuur spelen op verschillende manieren in op de leefbaarheid, het tegengaan van leegstand, en het bevorderen van sociale cohesie en talentontwikkeling. Het betreft grotendeels initiatieven van onderop:

Leegstand en combineren van functies

[Wongema](#), gevestigd in het voormalige dorpscafé, is een werkplek voor het (kunst/design)onderwijs, een tijdelijk onderkomen voor allerlei werkers en vergaderders, een weekend-accommodatie en dorpscafé. Dit particuliere initiatief tot een cultureel platform (**artistiek**) biedt nieuw perspectief op krimp. Wongema werkt **transformatief** door het combineren van functies en bedrijvigheid. Zo geeft Wongema impuls aan de lokale economie. Door het combineren van schaalniveaus ontstaat er artistieke en sociale vervlechting tussen mensen uit het dorp en ommeland en mensen van (ver)daarbuiten.

Sociale cohesie en talentontwikkeling

Gezinnen vertrekken, de bevolking vergrijsd. Voor de achterblijvende kinderen en jongeren is steeds minder te doen. [Wonderboom](#) is opgericht omdat er voor kinderen en jongeren ook weinig aanbod was op het gebied van theater. Bij Wonderboom vormt theater de schakel om jonge mensen met dezelfde interesse te binden, samen plezier te laten maken en ze enthousiast te maken voor theater.

Alternatieve samenwerkingsverbanden

In de kernen van de Marne zijn steeds minder voorzieningen. De bewoners van het dorp Kloosterburen hebben het heft in handen genomen (**participatief**) om een gezonde economische samenleving te bewerkstelligen

Wongema, foto: Erik Wong

en een vitaal gebied te creëren in de krimpregio (**contextueel**). Ze richtten in samenwerking met allerlei lokale partijen [Stichting Sint Jan](#) op, waaruit Coöperatie Klooster&Buren voortkwam. De coöperatie combineert vernieuwende (ouderen)zorg met seniorenwoningen, gehandicaptenzorg, een multifunctioneel centrum, innovatieve architectuur en een opknappbeurt van de bestaande kloostertuin. Het plan van aanpak voor vitalisering ontwierpen de bewoners langs drie pijlers: zorg, ecologie en cultuur. Creativiteit, denken vanuit andere kaders en nieuwe samenwerkingsverbanden vormden de uitgangspunten. Zo konden verrassende oplossingen en methoden worden gevonden (**transformatief**).

De gemeente haakt op deze particuliere initiatieven in

en faciliteert waar het nodig is. Daarnaast zet De Marne in op het verbinden van mensen en beleidssectoren. Zo is bijvoorbeeld [Marnecultuur.nl](#) een digitaal plein waar mensen elkaar vanuit kunst en cultuurhistorie kunnen ontmoeten. Het driedaagse festival OVER de VLOED markeerde de opening van Kiek over de Diek, een 90 kilometer lang fietspad op of langs de Waddenzeedijk. De betrokken dijkgemeenten verbinden met het festival de beleefbaarheid van zowel de Waddenzee als het waddenland. Maar ondanks de gemeentelijke (financiële) impuls, ook voor deze culturele initiatieven geldt: het initiatief wordt niet van de gemeente, maar moet worden gedragen door burgerwerkgroepen en aansluiten op initiatief van onderop.

Wat doe je met krimp in ruraal gebied?

Rollen van participatieve kunstpraktijken in de gemeente de Marne

In gemeente de Marne is kunst bij uitstek een **verbinder**. Initiatieven als Wongema en Stichting Sint Jan/Coöperatie Klooster&Buren zijn ook **communicatoren** tussen verschillende groepen bewoners en de institutionele wereld. Ook zijn ze **verbeeldenaars** van andere denk- en handelingswijzen en **vormgevers** van nieuwe praktijken en concepten.

Bestuurders en ambtenaren over participatieve kunstpraktijken in gemeente de Marne

Herwil van Gelder (GroenLinks), wethouder Wonen en Leefbaarheid, Plattelandsontwikkeling, Duurzaamheid, Volksgezondheid, Jeugd, Recreatie en Toerisme, Kunst en Cultuur, gemeente de Marne:

"Ik ben gefascineerd door het idee van 'vloeibaar bestuur': ons denken over en onze vormen van bestuur fluïde maken. Want in een krimpgebied kun je als wethouder niet van bovenaf plan- en beheersmatig dingen realiseren. We kunnen alleen aansluiten bij de energie in de samenleving en de initiatieven die daaruit voortkomen. Het is niet te voorspellen waar mensen mee komen. We moeten als overheid een andere gevoeligheid aanleren, waarin we in initiatieven van onderop de kracht en positieve bijdrage aan leefbaarheid herkennen. Dus bewegen van 'planning & control', naar 'sense & response.' We nemen als overheid geen initiatieven over, maar denken mee. We proberen ruimte te maken als initiatieven vastlopen in regelgeving. We werken aan het vloeibaar maken van de grenzen tussen agenda's: het verbinden van kunst en zorg, van cultuur en natuur. Ook in andere bestuurslagen proberen we bewustzijn te creëren voor de fluïde aanpak."

De Marne, aardappelfeest, foto: Hans Jellema

De Marne, foto: Hans Jellema

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Draaksteken, foto: Patrick Aspers

IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

De uitdaging

Om meerdere redenen staan gemeenten voor de vraag hoe de lokale identiteit kan worden versterkt. Het kan zijn dat identiteit-verschaffende industrie of andere vormen van werkgelegenheid uit de gemeente of regio zijn weggetrokken. Door de komst van migranten is de samenstelling van de bevolking minder homogeen dan voorheen. De gemeentelijke herindeling heeft gevolgen voor hoe kleine gemeenten zichzelf met een aparte identiteit kunnen profileren. Ook zijn kleine gemeenten in de nieuwe gemeenschappelijke regelingen rondom Wmo, jeugdzorg en Participatiewet meer op elkaar aangewezen dan voorheen. Dat vraagt samenwerking en nieuwe oriëntatie op regionaal niveau. Niet alleen van

de gemeentelijke diensten, maar ook van bewoners en bewonersorganisaties. Maar hoe onderscheid je je als gemeente dan nog van andere gemeenten?

Cultuur en cultureel erfgoed versterken de identiteit en eigenheid en geven bewoners een sense of belonging – mensen voelen zich aangetrokken en verbonden met hun leefomgeving. Participatieve kunstprojecten die zich hierop richten kiezen een gemeenschappelijk thema, waar omheen zich een diverse groep bewoners formeert. Bijvoorbeeld het verleden als industrie- of mijnstad of juist een element uit de cultuurhistorie van de gemeente. Dergelijke participatieve kunstprojecten worden vaak beleefd als betekenis gevend voor een nieuwe, samengestelde gemeenschap en identiteit.

Omdat gemeenten de verantwoordelijkheid hebben voor het erfgoed binnen hun gemeentegrenzen, is de vraag hier: hoe zetten gemeenten hun erfgoed in ter versterking van de identiteit van de gemeente en van de betrokkenheid onder bewoners?

Concrete vraagstukken:

➡ Het voorbeeld van de gemeente Beesel

➡ Het voorbeeld van de gemeente Bergen op Zoom

Bestuurders en ambtenaren zeggen over participatieve kunstpraktijken gericht op identiteit

Bram de Groot, strategisch beleidsmedewerker Cultuur en Erfgoed, gemeente Heerlen:

“Streetart is voor Heerlen belangrijk, evenals ons Romeinse verleden en het mijnverleden. Het past allemaal bij de identiteit. De stad Heerlen groeide –in stuipen– van 6.000 naar 90.000 inwoners. Nooit was er ruimte voor het zichtbaar maken van het Romeins verleden dat onder de stad ligt. Nadat de stad in de malaise kwam, en nu door de gevolgen van krimp, is die ruimte er wel en komt er toch aandacht voor dit verleden. Om de stad ook weer een bepaalde charme terug te geven, proberen we het cultureel erfgoed zichtbaar te maken: iets ouds terugbrengen, maar ook iets nieuws toevoegen zoals de komst van het Glazen Huis van 3FM Serious Request in 2015.”

Christine Ravenhorst (GroenLinks), raadslid, gemeente Hoorn:

“Veel evenementen, opgezet door dure commerciële organisaties van buiten de gemeente, maken geen verbinding met de lokale omgeving. Omgekeerd zie ik dat als je bewoners en amateurkunstenaars betreft bij participatieve theater- of andere cultuurprojecten met een erfgoedachtige insteek, dat er verbondenheid met hun stad ontstaat. Met het stimuleren van dit soort projecten bevordert je als gemeente dus veel meer dan alleen je evenementenbeleid.”

Het voorbeeld van de gemeente Beesel

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

De uitdaging

Welk materieel en immaterieel erfgoed is er en welke cultuurhistorie leeft er binnen de gemeente? Welke initiatieven van burgers zijn er al op dit terrein? En hoe kun je die als gemeente verbinden ter versterking van de lokale identiteit en betrokkenheid?

De gemeente Eindhoven wil zich van andere gemeenten onderscheiden door 'techniek, design en kennis', gesymboliseerd in de drie tekens van het gemeentelijk logo. De stad Groningen profileert zich als 'popstad' en Heerlen als 'street art hoofdstad' van Nederland. De gemeente Beesel grijpt terug op de legende van Joris en de Draak uit 1736.

De inspiratie: de identiteit van de gemeente Beesel

De Limburgse gemeente Beesel bestaat uit de kernen Beesel, Reuver en Offenbeek met in het totaal bijna 14.000 inwoners. De gemeenschap in de kern Beesel was altijd hecht en het gevoel van verbondenheid werd sterk gevoed door de keramiekfabriek die werk verschafte aan de meerderheid van de dorpsbewoners. Dat is nu anders. Mensen werken in andere gemeenten of over de grens in Duitsland. Mensen zijn mobiel, verlaten de gemeente of komen er juist nieuw wonen zoals de 250 statushouders die de gemeente opnam. De gemeenschap verandert, de vanzelfsprekende hechtheid gaat verloren als daar niet in wordt geïnvesteerd. Inmiddels doet de gemeente dat sinds een jaar of tien bewust met 'erfgoedbeleid van onderop' (**artistiek**). Met de nadruk op 'van onderop' neemt de gemeente ook een andere rol aan. Niet het (cultuur)beleid is het vertrekpunt, maar de dynamiek in en het initiatief van de gemeenschap zelf (**contextueel**).

De gemeente Beesel won in 2016 de BNG Bank Erfgoedprijs. Geprezen werd hiermee het grote belang dat de gemeente hecht aan het erfgoed, herbestem-

ming, monumenten en archeologie en de diepgaande betrokkenheid van de bevolking bij het erfgoed. Bepalend voor de verbondenheid en de identiteit van Beesel is het **draak steken**. Al vanaf 1736 wordt de legende van Sint-Joris verteld. Eens in de zeven jaar komt op kunstzinnige wijze de legende tot leven in een spektakel met theater, muziek, zang, theatrale gevechten, drama en humor (**artistiek**). De zes voorstellingen trekken 15.000 bezoekers en de week sluit af met een historische optocht door het dorp. Alle bewoners van Beesel, maar ook mensen van daarbuiten, doen mee (**participatief**). Het evenement wordt geheel door bewoners georganiseerd (**contextueel**). De gemeente faciliteert en 'ontzorgt', rondom bijvoorbeeld veiligheidsvoorschriften en vergunningen. In de tussenliggende jaren speelt het draaksteken een rol op de basisschool, op de jaarlijkse Kinderdrakendag, waarop groep 8 de legende als musical opvoert. Bij de herinrichting van het dorp stond het draaksteken centraal. Ook beelden in de openbare ruimte communiceren Beesel als drakendorp. Bewoners hebben hierbij vergaande inspraak gehad bij de keuzes voor ontwerp en kunstenaar. Het draaksteken staat op UNESCO-lijst immaterieel erfgoed.

Daarnaast vormt keramiekfabriek St. Joris belangrijk identiteit bepalend erfgoed. De keramische beelden die daar zijn geproduceerd zijn in kerken door heel Nederland te vinden. De heemkundevereniging en de stichting Behoud Keramisch Erfgoed zijn de dragers van dit erfgoed. Zij zijn ook de drijfkrachten achter het vele keramiek wat te zien is op straat.

De identiteit van de gemeente als drakendorp en het burgerinitiatief en de participatie rondom erfgoed heeft positieve effecten op de betrokkenheid van burgers bij hun gemeente (**transformatief**). Ze voelen zich thuis en verbondenheid met de leefomgeving. Door de manier waarop de gemeente zich faciliterend opstelt, hebben burgers vertrouwen en weten ze zich gesteund door hun gemeentebestuur. De gemeente rapporteert positieve uitkomsten op de gemeentelijke tevredenheidsmonitoren. Door de participatieve houding van de gemeente en het aansluiten op initiatieven vanuit de bevolking, is er draagkracht voor het beleid dat uit dit gezamenlijke proces voortkomt.

Draaksteken, foto: Patrick Aspers

OVER DEZE GIDS

[Lees verder >](#)

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

[Lees verder >](#)

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

[Lees verder >](#)

THEMA EENZAAMHEID

[Lees verder >](#)

THEMA PARTICIPEREN

[Lees verder >](#)

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

[Lees verder >](#)

THEMA KRIMP

[Lees verder >](#)

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

De rollen van participatieve kunstpraktijken in de gemeente Beesel:

Het cultureel erfgoed wordt door inwoners en de gemeente Beesel ingezet als **verbinder**. Het verbindt mensen aan elkaar en aan hun gemeente. De gemeente faciliteert het als (mede)**vormgever** aan de uitvoering van haar beleid en toekomstvisie: een hechte en betrokken gemeenschap – ook in de toekomst.

Uitspraken van ambtenaren en bestuurders over Beesel

Petra Dassen (CDA), burgemeester, gemeente Beesel:

“De kinderen in Beesel groeien op met het draaksteken: thuis, op school, in verenigingen. Doordat ze er zelf zo mee verbonden zijn, creëer je voor de toekomst een bron van betrokkenheid.”

Petra Dassen (CDA), burgemeester, gemeente Beesel:

“Als gemeente zelf een cultuur en erfgoedagenda opstellen en uitvoeren, is niet meer van deze tijd. Het belangrijkste is dat het leeft onder de bevolking en dat zij zich betrokken voelen. De cultuurnota schrijven we met de culturele verenigingen in de gemeente. Bij dat erfgoedbeleid zijn wij maar een hele kleine speler als gemeente, want dat wordt veel door de bevolking zelf gedaan. We laten als gemeente los, maar blijven in verbinding en zijn partner in het mogelijk maken van de ideeën van bewoners. En dan ontstaat er een heel ander soort dynamiek.”

Draaksteken, foto: Patrick Aspers

Het voorbeeld van de gemeente Bergen op Zoom

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

De uitdaging

Welk materieel en immaterieel erfgoed is er en welke cultuurhistorie leeft er binnen de gemeente? Welke initiatieven van burgers zijn er al op dit terrein? En hoe kun je die als gemeente verbinden ter versterking van de lokale identiteit en betrokkenheid?

In de vestingstad Bergen op Zoom wordt cultuur integraal ingezet en spelen de circa 800 monumenten die de gemeente rijk is een grote rol.

De inspiratie: het voorbeeld van de gemeente Bergen op Zoom

Het gemeentelijk erfgoedbeleid (2013) heeft als uitgangspunt dat cultuurhistorie een van de basiselementen vormt voor identiteitsvorming. Het erfgoedbeleid is verweven met cultuur, landschap, ruimtelijke ordening, vastgoed, communicatie, natuur, architectuur en immaterieel erfgoed. Zo zet de gemeente bewust de circa 800 monumenten die Bergen op Zoom rijk is in om de binnenstad te verlevendigen en aantrekkelijker te maken. Daartoe heeft ook het Pleinenplan en het beperkt toegankelijk maken van de Grebbe, het 780 meter lange middeleeuws gewelfde riool onder de stad, bijgedragen.

In Bergen op Zoom is Open Monumentendag uitgegroeid tot een weekend onder de naam [Kunsten in de Monumenten](#) met beeldende kunst, muziek, dans en films op monumentale locaties (**artistiek**). Het materiële erfgoed wordt gekoppeld aan het immateriële, het verhaal van het monument of van de stad, vertelt door vrijwilligers, geprojecteerd in de monumenten of verwerkt in bijvoorbeeld een nieuwe songtekst. Het weekend is een coproductie van gemeente, verenigingen en stichtingen en lokale professionele kunstenaars. Voor het programmeren van *side-events* worden professionals ingehuurd. Erfgoed wordt verbonden met popcultuur of met hedendaagse kunst en vormgeving, zoals

Kunsten in de Monumenten, foto: Merijn Sitsen

in het geval van de loopgraafbrug (Mozesbrug) bij Fort De Roovere. In 2014 ontving Bergen op Zoom de BNG Erfgoedprijs.

Niet alleen medewerkers vanuit de gemeente zijn betrokken bij het versterken van de binnenstad, ook bewoners zelf (**participatief & contextueel**). Er zijn zo'n duizend mensen die zich in zetten voor Kunsten in de Monumenten. De stichting Bezichtiging Monumenten bestaat uit ongeveer 80 vrijwilligers die stadsgids zijn geworden na het volgen van een opleidingsprogramma. De hierbij betrokken ouderen en jongeren gidsen het hele jaar door in de stad. Daarnaast vindt in 2016 de Expeditie Catan plaats. Tijdens deze expeditie gaan ambtenaren, bewoners van Bergen op Zoom en mensen van buiten de gemeente op zoek naar het verhaal dat ze, onder andere door middel van kunst en cultuur, op de binnenstad kunnen leggen. De expeditie is gedacht als manier om in samenspraak tot creatieve oplossingen te komen. In een ander initiatief hebben bewoners vijf jaar lang geld inge-

zameld voor het bouwen van een uitkijktoren bij een van de gerestaureerde forten. Aan de bouw wordt een re-integratieprogramma gekoppeld.

De gemeente streeft ernaar kunst en cultuur bereikbaar te maken voor iedereen van min 9 maanden tot 99 jaar oud. Het uitgangspunt is een leven lang leren, ook door kunst en cultuur, in het onderwijs, in de zorg, in de vrije tijd. Met alle scholen zijn cultuurprogramma's ontwikkeld. De overtuiging is dat als kunst en cultuur blijvend deel van het onderwijs uitmaken en bewoners er overal mee in aanraking komen, dat kunst en cultuur deel van het DNA van Bergen op Zoom worden – zelfs van dat van de moeilijkste wijk. In die wijken vinden ook participatieve kunstpraktijken plaats, gesteund door het Buurtcultuurfonds. Er zijn initiatieven met kunst in de zorg. Op die manier is er betrokkenheid bij de leefomgeving, draagvlak voor cultuur en erfgoed en ook cultureel initiatief vanuit de bewoners (**transformatief**).

OVER DEZE GIDS

Lees verder >

THEMA NIEUWE LOKALE DEMOCRATIE

Lees verder >

THEMA ZELFREGIE, SAMEN- REDZAAMHEID

Lees verder >

THEMA EENZAAMHEID

Lees verder >

THEMA PARTICIPEREN

Lees verder >

THEMA SOCIALE INTEGRATIE

Lees verder >

THEMA KRIMP

Lees verder >

THEMA IDENTITEIT VAN GEMEENTEN

Kunsten in de Monumenten, foto: Dick Vermaas

Kunsten in de Monumenten, foto: Dick Vermaas

Rollen van participatieve kunstpraktijken in de gemeente Bergen op Zoom

Het verhaal vertellen door het erfgoed en de cultuurschiedenis van de stad werkt **verbindend**. Met en door kunst en cultuur **onderzoeken** en **verbeelden** bewoners, de gemeenten en mensen van buiten Bergen op Zoom de kansen voor de binnenstad en de (toekomstige) identiteit van de stad.

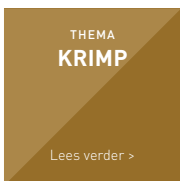
Bestuurders en ambtenaren over de rol van erfgoed in Bergen op Zoom:

Arjan van der Weegen (GBWP), wethouder Sociale Zaken, Werkgelegenheid, Cultuur, Citymarketing, Decentrale Jeugdzorg, Armoedebeleid, gemeente Bergen op Zoom: *“Je kunt je erbij neerleggen dat er krimp is maar je kunt het ook zien als kans om je te ontwikkelen. Daar hoort een bloeiende binnenstad bij en wij leveren daar vanuit de afdeling kunst en cultuur een bijdrage aan. Om met de materiële en de immateriële kracht van het erfgoed din-*

gen te verbinden. Want de geëigende instrumenten heb je als overheid sowieso. Je kunt altijd lege winkelpanden omkatten naar woningen of het winkelgebied verkleinen. De truc is om de kracht vanuit de samenleving, en die is in de Bergse samenleving voor een groot deel ook bepaald door kunst en cultuur, in te brengen. We zetten als gemeente volop in op het betrekken van mensen. Vanuit de samenwerking met bewoners en lokale initiatiefnemers is bijvoorbeeld een retail-academie – een soort binnenstadslab – ontstaan.”

Tom van Eekelen, projectleider en adviseur Erfgoed, gemeente Bergen op Zoom:

“Het vermengen van popmuziek met monumenten werkt heel goed. Het is een eigentijdse manier om iets te vertellen over de geschiedenis van monumenten, het spreekt aan, juist ook bij jongeren.”

COLOFON

Preventie, zelfregie en participatie met kunst en cultuur in het sociaal domein

Inspiratiegids lokaal beleid

Initiatief, uitvoering:

Onderzoeksbureau Urban Paradoxes en LKCA

In samenwerking met het Vereniging van Nederlandse Gemeenten, Movisie, Fonds voor Cultuurparticipatie en CAL XL

Auteur

Sandra Trienekens,

m.m.v. Britt Swartjes en Ingrid Docter (LKCA)

Eindredactie

Aukje de Boer

Vormgeving

Taluut, Utrecht

Met dank aan

Lydia Jongmans, Saskia van Grinsven, Mirjam Andries,
Willemijn in 't Veld en Sikko Cleveringa

Meer informatie

Urban Paradoxes

Dr. Sandra Trienekens

urbanparadoxes@xs4all.nl

www.urbanparadoxes.nl

Tel. 06 – 181 35 808

Uitgever

Landelijk Kennisinstituut Cultuureducatie en Amateurkunst (LKCA)

Kromme Nieuwegracht 66

Postbus 452

3500 AL Utrecht

030 711 51 00

info@lkca.nl

www.lkca.nl

@LKCA Utrecht, november 2016

kennis en aanpak van
sociale vraagstukken

